

ભરતખંડનો ટુંક ઇતિહાસ.

૨. ૭. ૧૯૧૯.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ નિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૮૬૬

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ શાખા પદ્ધતિની ભારત ખેડનો
દેડો ઇતિહાસ - ૨

વિષય ૪૪૪: ૮૪૪: ૪૪૪: ૪૪૪

શાળોપયોગી ભરતખંડનો ટુંક ઇતિહાસ.

ભાગ ૨.

લેખક :

રમણલાલ છગનલાલ દલાલ.

બી. એ. એસ. ટી. સી.

(Senior History teacher, Sir J. J. High School, Surat.)

સુરત વિશ્વપીઠ
 ગ્રંથાલય
 રામજી કોપીશાલર-સંગ્રહ

પ્રકાશક:

રમણલાલ છગનલાલ દલાલ

શાહપોર-સુરત.

મુદ્રક—નારાયણરાવ લક્ષ્મણરાવ નીકમ.

મુદ્રણાલય:—ધી “ શંકર ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.

દેગ ચોટા પુલ ટાંકી પાસે—સુરત.

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકનો પહેલો ભાગ વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકબંધુ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યો છે. આ તેનો દ્વિતીય ભાગ છે. પ્રથમ ભાગમાં જે પદ્ધતિ અનુસરવામાં આવી છે તેજ આ ભાગમાં પણ કાયમ રાખવામાં આવી છે. પુસ્તકને છેડે સ્કોલરશીપ, વર્નાક્યુલર ફાઈનલ, તથા બીજી પરીક્ષાના પ્રશ્નો આપવામાં આવ્યા છે.

ઇતિહાસના શિક્ષક તરીકેના આર વર્ષના અનુભવ પછી મને એમ જણાયું કે ઇતિહાસને સંક્ષિપ્ત રૂપમાં પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા છે. કારણ કે ઇતિહાસ એવી વસ્તુ છે કે જેની વિગત રોજને રોજ વધતીજ જાય છે. આજકાલ દેશમાં તથા પરદેશમાં ઘણી ઘણી નવી બીનાઓ બનતીજ રહે છે. અને તેની માહિતી તો વિદ્યાર્થીઓને અવશ્ય હોવીજ જોઈએ. તેથી જે પ્રાચીન તથા મધ્યયુગની બાબતોને તથા વિગતોને ગાણ તથા સંક્ષિપ્ત રૂપ આપીએ તોજ આજની વિગતોનો પણ હુંક સારજ આપી શકાય. એ હેતુથીજ આ પુસ્તક હુંક રૂપમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. આથી વિદ્યાર્થીઓને જાણવાની બધીજ બાબતોનું જ્ઞાન તો મળશેજ, પરંતુ મગજ પર વધારે બોળે લાદવાની જરૂર રહેશે નહિ. ઉચ્ચ ધોરણની પરીક્ષાઓ માટે પણ હવે આજ કમ દાખલ થયો છે તેથી વિદ્યાર્થીઓને તથા શિક્ષકોને આ પુસ્તક અનુકુળ થઈ પડશે એમ અમારું નત્ર રીતે માનવું છે.

પુસ્તકમાં ખામીઓ હોય તો તે તરફ મારું લક્ષ ખેંચવાની હું દરેક શિક્ષક બંધુને વિનંતી કરું છું.

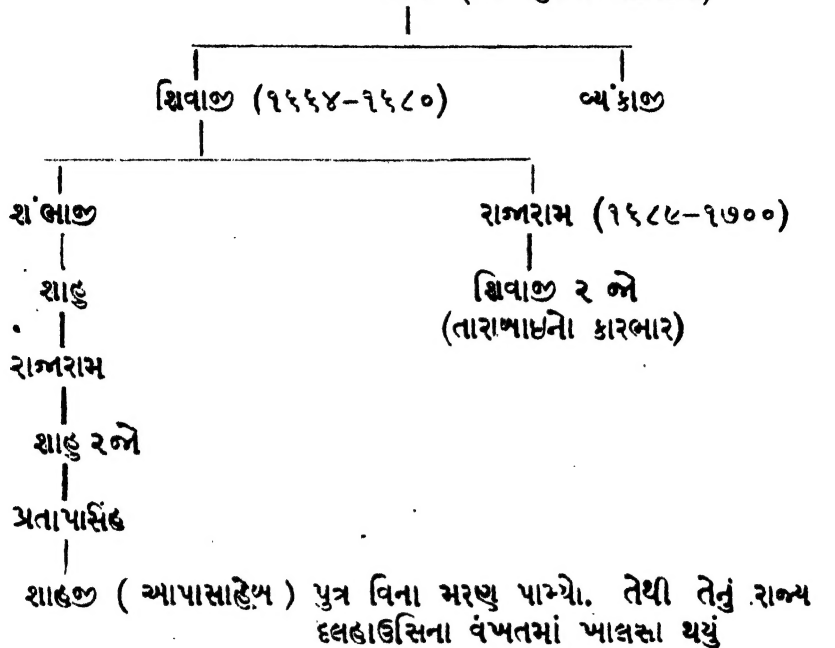
જ્યેષ્ઠ સદ ૧૫
તા. ૩૧-૫-૩૧
સુરત.

૨. છ. દલાલ.

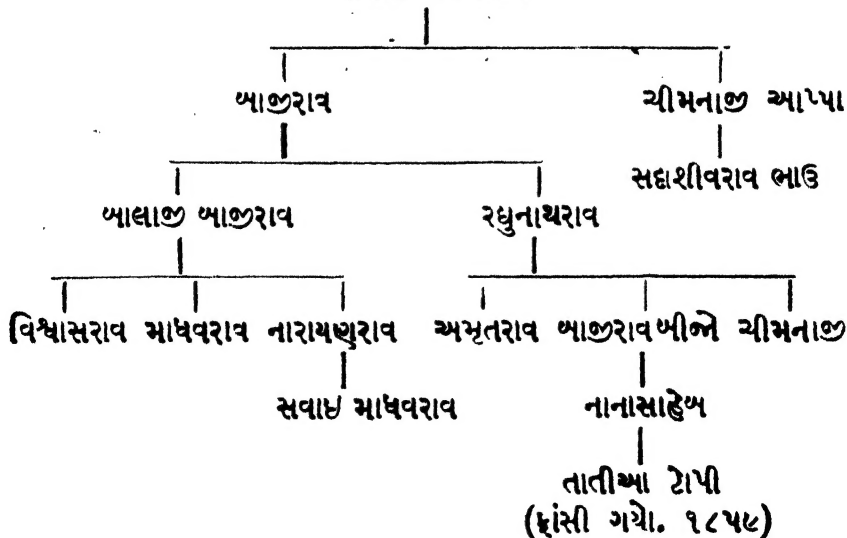
અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિગત.	પાના.	પ્રકરણ.	વિગત.	પાના.
૨૧	મરાઠાઓની સત્તા. ...	૧	૪૦	વિલિયમ એન્ટિક. ...	૬૯
૨૨	શિવાજીનો વંશ. ...	૬	૪૧	લોર્ડ ઓક્લેન્ડ. ...	૭૨
૨૩	પેશ્વાઈ રાજ્ય ...	૮	૪૨	„ એલેનબરો. ...	૭૪
૨૪	ત્રીજો પેશ્વા બાલાજી		૪૩	„ હાર્ડિંગ. ...	૭૬
	બાજીરાવ. ...	૧૧	૪૪	„ દલહાઉસિ. ...	૭૭
૨૫	ચોથો પેશ્વા માધવરાવ		૪૫	„ કેનિંગ. ...	૮૦
	પહેલો. ...	૧૪	૪૬	„ એલ્જન, સર જોન	૮૪
૨૬	નારાયણરાવ પાંચમો પેશ્વા	૧૬		લોરેન્સ અને લોર્ડ મેયો.	૮૪
૨૭	મરાઠા રાજ્યનો અંત. ...	૨૦	૪૭	લોર્ડ નોર્થબ્રુક અને	
૨૮	યુરોપીઅન વેપારીઓ.	૨૫		„ લીટન. ...	૮૬
૨૯	વલંદા, ફ્રેંચ, ડેઈનો અને		૪૮	„ રીપન. ...	૮૮
	અંગ્રેજો. ...	૨૭	૪૯	„ ડકરીન, લોર્ડ લેન્સ-	
૩૦	ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ. ...	૨૯		ડાકિન, લોર્ડ એલ્જન રજો	
૩૧	અંગાલામાં અંગ્રેજ ઇસ્ટ			અને લોર્ડ કર્ઝન. ...	૮૯
	ઇંડીઆ કંપનીની સત્તા.	૩૫	૫૦	લોર્ડ મિન્ટો. ...	૯૩
૩૨	અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય. ...	૩૭	૫૧	„ હાર્ડિંગ, લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ	
૩૩	હૈદરઅલી અને અંગ્રેજો.	૪૩		લોર્ડ રીડિંગ, અને લોર્ડ	
૩૪	વૉરન હેસ્ટિંગ્સ. ...	૪૭		ઘર્વિન. ...	૯૪
૩૫	લોર્ડ કોર્નવોલીસ. ...	૫૩	૫૨	રાજ્યવ્યવસ્થા. ...	૧૦૩
૩૬	માકિવસ ઓફ વેલેસ્લી.	૫૬	૫૩	„ ...	૧૦૮
૩૭	લોર્ડ મિન્ટો. ...	૬૦		અગત્યની તવારીખો.	૧૧૩
૩૮	માકિવસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સ.	૬૪		પરીક્ષાના પ્રશ્નો. ...	૧૧૫
૩૯	લોર્ડ આમહર્સ્ટ. ...	૬૭			

મરાઠા રાજઔઓનો વિસ્તાર. (ઇ. સ. ૧૬૬૪-૧૮૫૯)
શાહજી (ખિજપુરની નોકરીમાં)

પેશ્વાઓ.
બાલાજી વિશ્વનાથ

ભરતખંડનો ટુંક ઇતિહાસ.

ભાગ ૨.

મરાઠાનો સમય—(ઈ. સ. ૧૪૪૬ થી ઈ. સ. ૧૮૨૮)

પ્રકરણ ૨૧ મું.

મરાઠાઓની સત્તા.

મરાઠાના ઉદયના કારણે. શિવાજીનું બાળપણ. શિવાજીની કારકીર્દી. શિવાજી અને મોગલ રાજાઓ. રાજ્યાભિષેક. અષ્ટ-પ્રધાન મંડળ. ચારિત્ર.

દખ્ખણનો પ્રદેશ હિંદુસ્થાનના નકશામાં ધણી સારી રીતે ગોઠવાયેલો છે. તે ટેકરીવાળો પ્રદેશ છે. તેથી ત્યાંના રહેવાશીઓ કુદરતી રીતે મજબુત બાંધાના, સખત કામ કરી શકે એવા, સહનશીલ, મરાઠાના ઉદયના દૃઢ, અને ધૈર્યવાન હોય છે. ત્યાંની આબોહવા કારણે. તેઓને ધણી અનુકૂળ હોય છે. તેઓને પેતાના દેશને માટે ધણી લાગણી હોય છે. તેઓ સ્વનંત્રતાને ચાહનારા હોય છે. જ્યારે ઔરંગઝેએ હિંદુઓપર જુલમ જુલમવાનો શરૂ કર્યો તે વખતે મરાઠાઓ હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને માટે તૈયાર થયા હતા. તે વખતે દખ્ખણના સુલતાનો મરાઠાઓને ઉંચી પદવીઓ આપતા. કેટલાક મરાઠાઓ ઉંચી પદવીઓ ભોગવી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. તે ઉપરાંત ૧૭ મા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રમાં સુધારાની ચળવળ ચાલી રહી હતી. તુકારામ અને રામદાસ જેવા મોટા સંત મહાત્માઓ થઈ ગયા હતા. તેઓએ ધર્મને પ્રચાર કર્યો હતો અને ધર્મમાં જગૃતિ આણી હતી. હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવું એ આપણી દુરજ છે એવો બોધ તેઓએ લોકોને કર્યો હતો.

મરાઠાઓનો પહેલો રાજા શિવાજી હતો. તે બોંસલે વંશનો હતો. તેનો દાદો અહમદનગર અને ખીજપુરના રાજ્યનો શિવાજી. સરદાર હતો; અને બાપ ખીજપુરના રાજાની નોકરીમાં હતો.

શિવાજી.

શિવાજીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૩૦માં શિવનેરીમાં થયો હતો. તેના આપનું નામ શાહજી અને માનું નામ જીજ્ઞ્યાધ હતું. શાહજી બહાદુર, કુશળ અને ચાલાક લડવૈયો હતો. જીજ્ઞ્યાધ ધણી શિવાજીનું પવિત્ર, દૃઢ અને ધર્મિષ્ઠ સ્ત્રી હતી. શિવાજી તેને બચપણે સાક્ષાત્ ભવાનીરૂપ માનતો હતો. નાનપણમાં શિવાજીને દાદાજી કોંદેવ નામના એક શિક્ષકે કેળવણી આપી હતી. રામાયણ અને મહાભારતની વાર્તાઓ શિવાજીના સમક્ષ કહેવામાં આવતી. શિવાજીને આ વાર્તાઓ સાંભળવામાં ધણો શોખ હતો; તેથી તેનામાં વીર રસની ઝભાવટ થઈ હતી. તેને ઘોડે એસવાની, તીર ફેંકવાની, તરવાર વાપરવાની અને યુદ્ધમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેળવણી આપવામાં આવી હતી. તેમજ તે વખતે સંત મહાપુરુષોની વાણી સાંભળી શિવાજીને પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું દૃઢ મન થયું હતું. નાનપણથી તેનાપર કેટલાક દુઃખો પડ્યા હતા તેથી તે સ્વતંત્ર, સ્વાશ્રયી, ધૈર્યવાન, દૃઢ અને બળવાન થયો હતો. બીજાં સંસ્કારો પણ સારા પડ્યા હતા, અને તેના પરિણામે શિવાજી જ્યારે મોટો થયો અને રાજ્ય થયો ત્યારે તેણે સારા સારા કાર્ય કરી સારા સંસ્કારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા. તેના ગુરૂ રામદાસ હતા.

મરાઠા સરદારો પોતાના ટુંગરી કિલ્લાઓમાં રહેતા અને તળેટીએ આવેલાં ગામોના ખેડુતો ઉપર રાજ્ય કરતા. આ ગામોમાં વસનારા અર્ધા ખેડુત અને અર્ધા લૂટારા હતા. તેમનું શિવાજીની લશ્કર બનાવી મરાઠા સરદારો આસપાસના પ્રાંતોમાં લૂટફાટ કરતા. એવા સરદારો જોડે શિવાજી જતો.

પછી એણે પોતાની લશ્કરી ટુકડી બનાવી પોતે લૂટવા નિકળતો. આમ કરી તોરણા; સિંહગઢ, પુરંધર અને કલ્યાણના કિલ્લાઓ એક પછી એક એણે લીધાં. આ બધા કિલ્લાઓ બીજાપૂરના રાજાની સત્તામાં હોવાથી બીજાપૂરના રાજાએ તેના અમલદાર શાહજીને કહ્યું કે શિવાજીને આગળ આવતા અટકાવો. પણ શિવાજીએ તે માન્યું

નહિ. તેથી બીજાપુરના રાજાએ શાહજહાનના કહેવાથી શાહજાને કેદ કર્યો. કારણકે શિવાજી મોગલ પ્રાંતોમાં પણ ધુસી ગયો હતો. શિવાજીને તેના આપને માટે ઘણી લાગણી હોવાથી તેને છોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. શિવાજીએ ચઢાઈ કરવાનું તથા હુમલા કરવાનું બંધ કર્યું એટલે અમુક સરતે શાહજાને છોડવામાં આવ્યો. પણ થોડા વખતમાં શિવાજીએ પોતાનું કામ શરૂ કર્યું; અને લૂટ ચલાવી. બીજાપૂરનો રાજા આથી ગુસ્સે થયો અને તેણે અફઝલખાનને શિવાજીની સામે લશ્કર લઈને મોકલ્યો. રસ્તામાં અફઝલખાને શિવાજીના મોટાભાઈ શંભાજીનું કર્ણાટકમાં ખૂન કરાવ્યું; અને કેટલાક હિંદુ દેવળો તોડી પડાવ્યા. આથી શિવાજી ઘણો ગુસ્સે થયો. અફઝલખાને પુના પાસે આવી છાવણી નાંખી અને શિવાજીને એકાંતમાં મળવાનું કહેણું મોકલ્યું. શિવાજીને સુલેહ કરવાની ઈચ્છા હતી તેથી તેને તે કહેણું સ્વીકાર્યું. એકાંતમાં મળવાનું હતું તેથી અને કદાચ અફઝલખાન દગો કરે તેથી પોતાના બચાવને માટે શિવાજીએ વાધનખ, તલવાર વગેરે રાખ્યા હતા. અને થયું પણ તેમજ. અફઝલખાને શિવાજીને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો શિવાજી ચેતી ગયો અને તરતજ અફઝલખાન પર તૂટી પડ્યો અને તેને મારી નાંખ્યો* પછી શિવાજીનું લશ્કર અફઝલખાનના લશ્કર પર તૂટી પડ્યું અને તેને ઘણે દૂર નસાડી મૂક્યું. મરાઠાઓને પુષ્કળ લૂટ મળી અને શિવાજીએ કોંકણ પ્રાંત તાબે કર્યો.

શિવાજી જીવપતિ તો ક્યારનોયે થયો હતો. કેટલાક મોગલ પ્રાંતોમાંથી તે ચોથાઈ ઉધરાવતો હતો એટલે એની હકુમત તો ચાલુજ હતી. પણ રાજા તરીકેનો તેનો રાજ્યાભિષેક

શિવાજીનો ઇ. સ. ૧૬૪૭ માં રાયગઢના કિલ્લામાં થયો. તે

રાજ્યાભિષેક વખતે રાજવામાં તે સોનાથી તોલાયો હતો અને

તે સોનું આલણોને દાન કરવામાં આપ્યું હતું.

હવે તે ગોઆલણ પ્રતિપાલક, સ્વર્ધર્મ સંરક્ષક વગેરે નામોથી જાણીતો

* શિવાજીને આ યુક્તિ એના સરદાર પંતાજ ગોપીનાથે બતાવી હતી.

હતો. તેના રાજ્યાભિષેક પછી શિવાજીએ કર્ણાટક અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ ખાલસા કરીધો. જંજીરા લેવાનો પ્રયત્ન કરીધો પણ ફાળ્યો નહિ. તે ઈ. સ. ૧૬૮૦માં મરણ પામ્યો.

રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા માટે શિવાજીએ આઠ પ્રધાનનું એક મંડળ નીમ્યું હતું. તે દરેક પ્રધાનના હાથ નીચે એકેક ખાતું હતું. તે ખાતાઓ (૧) મુખ્ય પ્રધાનનું ખાતું. (૨) હિસાબી શિવાજીનું અષ્ટ અને મહેસુલ ખાતું. (૩) દફતર ખાતું. (૪) પ્રધાનમંડળ ખાનગી કામકાજ ખાતું. (૫) લશ્કરી ખાતું. (૬) ન્યાયાધીશનું ખાતું (૭) પરદેશ ખાતું. (૮) ધર્મ-દાન ખાતું. એમ હતા. આમ કરવામાં શિવાજીનો હેતુ એ હતો કે તેની ગેરવાજરીમાં પણ રાજ્ય ધણી સારી રીતે ચાલી શકે. દરેક પ્રધાન શિવાજીને જવાબદાર રહેતો. હાલના અંગ્રેજ રાજ્યમાં પણ વાઈસરોયની કૌંસીલમાં આઠ ખાતા છે. શિવાજીનું રાજતંત્ર તેની સાથે મળતું આવે છે.

શિવાજીનું લશ્કર ખાતું ધણું મોટું હતું. ઘેડેસ્વાર અને પાયદળ એમ બે જાતનું લશ્કર હતું. સિપાઈઓને શિવાજીનું લશ્કર ખાતું રોકડ પગાર આપવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. તેની વ્યવસ્થા ધણી સારી હતી.

શિવાજી ગોરો અને કદે ઠીંગણો હતો. તેનો ચહેરો રૂઆબદાર હતો. તેનો મુખ્ય આદેશ હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ, મુસલમાનો સામે કરવાનો હતો. મોગલો તેને કુંગરોનો ડિંદર કહી ગયા છે. શિવાજીનું ચારિત્ર અક્રૂરખાનના વધથી તેની કીર્તિને કલંક લાગ્યું હોય એવું માનવાને કાંઈજ કારણ નથી. તે મોટા રાજ્યસ્થાપક હતો. દક્ષિણમાં તેણે સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તે ધણી પ્રતિભાશાળી અને ચારિત્ર્યવાન હતો. તે યુદ્ધ કળામાં અને રાજ્યકાર-ભારમાં ધણો કુશળ હતો. શિવાજીની રાષ્ટ્રીય ચળવળ ધણે દૂર સુધી પ્રસરી હતી. શિવાજી સરદાર તરીકે તથા લડવૈયા તરીકે તેમજ રાજકીય પુરૂષ તરીકે બાહોશ અને કુશળ હતો.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:-૧. મરાઠાના ઉદયના કારણે આપો. ૨. શિવાજીના અયપણુ વિશે ટુંક હકીકત લખો. તેને કેણે, અને કેવી રીતે, કેળવણી આપી હતી ? તેની અસર શિવાજીપર શી રીતે થઈ ? ૩. શિવાજીના અષ્ટ પ્રધાન મંડળપર ટુંક નોંધ કરો અને લસ્કર ખાતાની વ્યવસ્થા જણાવો. ૪. હાલની રાજ્યવ્યવસ્થા શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા સાથે કેવી રીતે મળતી આવે છે ? ૫. શિવાજીનું ચારિત્ર લખો. તમે તેમાંથી શું ગ્રહણ કરો છો ? ૬. શિવાજી શા માટે મહાન પુરુષ ગણાય છે ?

પ્રકરણ ૨૨ મું.

શિવાજીનો વંશ.

શંભાજી. રાજરામ. શંભાજીનું ચારિત્ર. રાજરામનો રાજ-કારભાર. તારાબાઈ અને તેનો રાજવહીવટ.

શંભાજી શિવાજીનો મોટો છોકરો હતો. રાજરામ શિવાજીનો ખીજો છોકરો હતો. શિવાજીના મરણ વખતે શંભાજી કેદમાં હતો.

તેથી રાજરામે ગાદી લીધી. પણ શંભાજીને ખબર

શંભાજી: (ઈ. સ. ૫ડી કે તરતજ તે રાયગઢ આવ્યો અને ગાદી ૧૬૮૧ થી ૧૬૮૯.) લીધી. શંભાજી ગાદીએ આવ્યો પછી ઉત્તર હિંદના

એક બ્રાહ્મણને તેણે પોતાનો પ્રધાન બનાવ્યો. તે ધણે મીઠામોલો હતો. શંભાજીને મોગલો સાથે પોતાના આપની માફક ધણું લડવું પડ્યું હતું. તેમજ અંગ્રેજો અને શીરંગીઓ સાથે પણ ઝપા-ઝપી કરવી પડી હતી.

શંભાજી પિતાના જેવો બહાદુર, પરાક્રમી અને નીડર હતો. તેનામાં સમયસૂચકતા નહોતી. તેણે રાજ્યની દોલત બધાની સાથે લડવામાં

ખર્ચી નાંખી હતી. તે વહેમી ઉતાવળીઓ

શંભાજીનું ચારિત્ર અને વ્યસની હતો. રાજ્યવ્યવસ્થામાં તે ધણું લક્ષ

આપતો નહિ, કાંચુ કે તે વિષયલંપટ હતો.

તે ૩૨ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

રાજરામ વીસ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યો હતો. પણ મોગ-
લોએ રામગઢ તરત લઇ લીધું એટલે રાજરામ જીજી નાસી ગયો.
તેણે મહારાષ્ટ્રનો કારભાર એક વફાદાર અને બહોશ
રાજરામ પ્રધાનને સોંપ્યો; અને ખાનદેશ, ગુજરાત, માળવા,
ખીજપુર વગેરે પ્રાંતો પર સ્વારી મોકલી. જીજીનો
બચાવ એણે ધણા લાંબા વખત સુધી કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૦૦ માં
તે મરણ પામ્યો.

રાજરામ વસની અને નિર્બળ હતો. પણ વિશ્વાસુ અને કદર
રાજરામનું ચારિત્ર કરનારો હતો. તેણે સતારામાં પોતાની રાજધાની
રાખી હતી. તે રાજ્યવ્યવસ્થા કરી શકતો નહિ.

રાજરામ મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો પુત્ર શિવાજી માત્ર દશ વર્ષની
ઉંમરનો હતો, અને બીજો પુત્ર શંભાજી ત્રણ વર્ષનો હતો. બંને વચ્ચે
ગાદીની ખટપટ ચાલી હતી. પણ આખરે શિવા-
શિવાજી: જીને ગાદી મળી. શિવાજી સગીર વયનો હોવાથી
(રાજરામનો પુત્ર) તેની મા તારાબાઈ રાજ્યકારભાર ચલાવતી હતી.
તારાબાઈનો કારભાર તારાબાઈ સ્વાર્થી, ખટપટી અને મહેનતુ હતી.
તે બધા અમલદારોની નીમણુંક કરતી. રાજ્ય-
કારભારમાં ઘણું ધ્યાન આપતી. દેશની આબાદી કેમ વધારવી એ બધું
સમજતી. તેણે ઔરંગઝેબને હંકાર્યો હતો. આખરે ઔરંગઝેબને મહારાષ્ટ્ર
છોડવું પડ્યું હતું. તારાબાઈનો રાજ્યકારખાર બહોસી ભરેલો હતો.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. રાજરામના રાજકારભાર વિશે
શું જાણો છો? ૨. તારાબાઈ અને તેના રાજવહીવટ વિશે ટુંક નોંધ લખો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પેશ્વાઈ રાજ્ય.

શાહુ. પેશ્વાઈ રાજ્ય. બાલાજી વિશ્વનાથ ૧ હો. પેશ્વા. મરાઠા રાજ્યની પ્રગતિ. ચોથ અને સરદેશમુખી. ખીજે પેશ્વા. બાજીરાવ. નિઝામ અને મરાઠા. ગાયકવાડ રાજ્યની સ્થાપના. નાગપુરમાં લોંસલે રાજ્ય. ઈંદોરનું રાજ્ય. ગ્વાલીયરના સીંધીઆ.

શાહુ શંભાજીનો પુત્ર થતો હતો. ઐરંગઝેએ તેને પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. ઐરંગઝેની પુત્રી જ્યોત્સ્નાસાએ તેની સારી માવજત કરી હતી. ઐરંગઝેનો વિચાર શાહુ અને શાહુ તારાબાઈના પુત્ર શિવાજી સાથે ખટપટ કરાવવાનો હતો. પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. ઐરંગઝેના મરણ પછી તેના માદીવારસ બહાદુરશાહે શાહુને છુટો કર્યો. તે મહારાષ્ટ્રમાં આવી સતારા કબજે કરી ત્યાં પોતાની રાજ્યધાની સ્થાપી. તારાબાઈનો પક્ષ આ વખતે નબળો પડી ગયો હતો; તેથી તે કોલ્હાપુર જતી રહી. એટલે મરાઠી સત્તાના બે ભાગ પડ્યા; એક સતારા અને ખીજે કોલ્હાપૂર.

શાહુએ પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા અર્થે બાલાજી વિશ્વનાથ બંદને પેશ્વા એટલે મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. તે ૫૩ વર્ષની ઉંમરે પેશ્વા થયો હતો. તેના દાદાએ શિવાજીના સમયમાં તોફારી કરી હતી.

પહેલો પેશ્વા: તેથી શાહુએ તેની લાયકાત જોઈ બાલાજીને પેશ્વાઈ (બાલાજી બાજીરાવ) આપી હતી; અને માળવા, ખાનદેશ અને કર્ણાટકમાં મરાઠી સત્તા સ્થાપવાની રજા આપી હતી.

બાલાજીએ પ્રથમ તો તારાબાઈના પક્ષને હરાવીને શાહુના રાજ્યની આખા મહારાષ્ટ્રમાં સ્થાપના કરી હતી. તેણે મોગલ રાજ પાસે ત્રણ સનંદ મેળવી હતી. તે પ્રમાણે શિવાજીનો સ્વરાજ્યનો મુલક, ખાનદેશ, ગોંદવન, વરાડ, હૈદરાબાદ, કર્ણાટક શાહુને મળ્યા. તેમજ ત્યાં ચોથ ઉધરાવવાનો

હક મળ્યો. આ હક બદલ શાહુને મોગલ રાજ્યનો દખખણમાં બચાવ કરવાનો હતો. આથી શાહુ મોગલરાજાનો ખંડીયો રાજા થયો, પણ બીજી રીતે એ સ્વતંત્ર થયો.

ઉત્પત્તનો ચોથો ભાગ અથવા ૨૫ ટકા એ ચોથાઇનો અર્થ થાય છે.

અને સરદેશમુખી એટલે ઉત્પત્તનો દશમો ભાગ. આ ચોથાઈ અને પ્રમાણે મરાઠાઓ પણ ચોથાઈ અને સરદેશમુખી સરદેશમુખી. ઉધરાવતા; અને મોગલ રાજ્યનો બચાવ કરતા. આ

ચોથાઈ અને સરદેશમુખીની પદ્ધતિથી મરાઠા સત્તા આખા હિંદુસ્થાનમાં જામી. આને સરજમીપદ્ધતિ પણ કહેવામાં આવતી હતી.

ઈ. સ. ૧૭૨૦માં તે મરણ પામ્યો. તે મુત્સદી અને હિસાબી બાલાજીનું મરણ હતો. તે કાંઈ મોટો લડવૈયો નહોતો, પણ ચાતુરી અને કુનેદથી કામ કરતો. સરંજમી પદ્ધતિથી મરાઠા સત્તાનો તેણે વિકાસ કર્યો.

બાહરાવ બીજો

(ઈ. સ. ૧૭૨૦ થી ઈ. સ. ૧૭૪૦) બાહરાવ બાલાજીનો મોટો પુત્ર થતો હતો. તે ૨૨ વર્ષની વયે પેશ્વા થયો હતો.

બીજો પેશ્વા તે મહાભુદ્ધિવાન બાહરાવ અને પરાક્રમી લડવૈયો હતો,

અને પક્ષો મુત્સદી હતો મરાઠાઓમાં શિવાજીથી બીજો નંબરે બાહરાવ મહાપુરુષ થઈ ગયો છે.

નિઝામે શાહુ વિરુદ્ધ કપટ શરૂ કર્યું હતું. મરાઠાઓને ચોથાઈ ઉધરાવતા અટકાવ્યા હતા. અને કર્ણાટક તાબેક રવાને ને ૦ મે ૩૨૦૦

કીધો; તેથી બાહરાવે ગુજરાત અને માળવા પર ચઢાઈ કરી. તેથી નિઝામ અને મરાઠા, મરાઠા અને નીઝામ વચ્ચે લડાઈ ચાલી. નીઝામ હાર્યો એટલે આગળની માફક મરાઠાઓને ચોથાઈ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવાની રજા મળી.

દાહાડે નામનું એક કુટુંબ શિવાજીના વખતમાં જાહેરમાં આવ્યું. રાજરામે તેને તલેગાવ ધનામમાં આપ્યું હતું. તેના પૌત્ર ખંડેરાવને સેનાપાસખેલનો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો. આ ગુજરાતમાં ગાયકવાડ ખંડેરાવે ગુજરાતમાંથી મોગલોને કાઢી નાંખવાનું રાજ્યની સ્થાપના. બીડુ ઝડપ્યું હતું. પાછળથી શાહુએ સમાધાની કરી ગુજરાતનો કારભાર સેનાપતિ અને ગાયકવાડની દેખરેખ નીચે મૂક્યો હતો. પણ નવો સેનાપતિ નમાલો હોવાથી પીલાજી ગાયકવાડ બળવાન થયો. હજુ વડોદરામાં એજ ગાયકવાડનો વંશ રાજ્ય કરે છે.

પરશુજી ભોંસલે શિવાજીના વખતમાં નોકરી કરતો હતો. રાજનાગપૂરના ભોંસલે, રામના વખતમાં તેને સેનાસાહેબનો ખિતાબ મળ્યો હતો. તેના વંશજોએ નાગપૂર તાબે કરી તેને રાજ્યધાનીનું શહેર કર્યું હતું. તેને અને પેશ્વાને બનતું નહિ તેથી તે સ્વતંત્ર થઈ ગયો હતો.

હોલ્કરના વંશજો હોલ નામના ગામમાં રહેતા હતા. મલ્હારરાવ હોલ્કરનો બાપ આ ગામનો ચોધરી હતો. મલ્હારનો બાપ ગુજરી ગયો તે વખતે તે ત્રણ વર્ષનો હતો. તેથી તે અને ઈંદોરના હોલ્કર. તેની મા ખાનદેશ ગયા; અને મલ્હારરાવ મામા સાથે રહ્યો અને સિપાઈગીરી કરવા લાગ્યો. અને પાછળથી માળવામાં એની કીર્તિ પ્રસરી. આવનો ઈંદોરનો હોલ્કર તે વંશનો છે.

સિંધીયાઓ મૂળ રજપૂત હતા. સતારાના એક ગામનાં તેઓ પટેલ હતા. રાણોજી નામનો એક સિંધીયા ગ્વાલીયરનો સિંધીયા બાજીરાવના લશ્કરમાં તેના જોડા સાચવતો. પાછળથી તેણે ગ્વાલીયરમાં ગાદી સ્થાપી.

આ પ્રમાણે ચાર જુદા જુદા રાજ્યો મરાઠા રાજ્યમાંથી સ્થપાયા. પાછળથી તેઓ સ્વતંત્ર થયા.

ઈ. સ. ૧૭૪૦માં બાજીરાવ મરણ પામ્યો. હિસાબી કામકાજમાં તે હોંશિયાર હતો. તેણે ઘણી લડાઈઓ કરી, પણ તેણે બાજીરાવ પેશ્વાનું કોઈવાર પોતાની પ્રજાને દુઃખ દીધું નહોતું. તેણે મરણ. રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેના વખતમાં કેટલાક મરાઠા કુટુંબો જાહેરમાં આવ્યા.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. પેશ્વાઈ એટલે શું ? ૨. પેશ્વા કોણ હતો અને તેના વખતમાં મરાઠા રાજ્યની પ્રગતિ કેવી થઈ ? ૩. ચોથ અને સરદેશમુખીનો અર્થ સમજાવો. ૪ મરાઠા રાજ્યના વિભાગો કયા કયા થયા, કયાં થયા, અને છેવટે શું પરિણામ આવ્યું ?

પ્રકરણ ૨૪ મું.

ત્રીજો પેશ્વા-બાલાજી બાજીરાવ (ઇ. સ. ૧૭૪૦ થી ૧૭૬૧)

બાજીરાવ-૩ જો પેશ્વા. રઘુજી ભોંસલે. બાલાજી અને મરાઠી રાજ્યનો સંપૂર્ણ ઉદય. પાણિપતનું યુદ્ધ અને મરાઠા રાજ્યની પડતીની શરૂઆત.

બાજીરાવ પેશ્વાના બે પુત્રો હતા; એક બાલાજી અને બીજો રઘુનાથરાવ. શાહુએ તેના કુટુંબને પેશ્વાઈ આપી હતી, તેથી બાલાજી ૧૬ વર્ષની વયે પેશ્વા થયો હતો.

રઘુજી ભોંસલે બાલાજીની સત્તાને તોડી નાંખવા માગતો હતો. બાલાજીને વહેમ પડવાથી મહમદશાહની કબુલાત મેળવી અને પોતે પેશ્વા છે એમ સાબીત કર્યું. મહમદશાહે તેને બાલાજી અને માળવાનો સુબો પણ નીમ્યો. આ વખતે (ઈ. સ. રઘુજી ભોંસલે. ૧૭૪૮) માં શાહુ મરણ પામ્યો અને શિવાજીનો એક વંશજ રાજરામ ગાદીએ આવ્યો. બાલાજીના દુશ્મનોએ આ તક લઈને તેને પેશ્વામાંથી ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બાલાજીએ શાહુ પાસેથી મેળવેલી પેશ્વાઈની સનદ બતાવી. એટલે તેના દુશ્મનોનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. રાજરામની દાદી તારાબાઈએ દામાજી ગાયકવાડની મદદ લઈને બાલાજીના હાથમાંથી મરાઠા સત્તા છોડવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનું કાંઈ ફાલ્યું નહિ. હવે બાલાજી પુનામાંથી સતારામાં રાજગાદી લઈ ગયો.

બાલાજીના વખતમાં મરાઠા રાજ્યનો વિકાસ થયો હતો. તે વખતે મરાઠા રાજ્ય કીર્તિની ટોચે ચઢ્યું હતું. (૧) રઘુજી ભોંસલેએ ઓરિસા અને બંગાળા પર ચઢાઈ કરી હતી, કટક અને બાલાજીનો વિજય બાલાસોર જીતી લીધા હતા. અને નિઝામ કનેથી ડંકો. ઘણાં પ્રાંતો મેળવ્યા હતા. (૨) હોલ્કર ખુદેલખંડ તામે કર્યું હતું. (૩) બાલાજીએ મહૈપુર અને કણ્વીટક પર ચઢાઈ કરી હતી. અને ખંડણી ઉધરાવવાનો હક્ક હાખલ કર્યો હતો. (૪) ઉદ્દગીરનું યુદ્ધ થયું હતું મરાઠા અને નિઝામ વચ્ચે લડાઈ વારંવાર થયા કરતી હતી. આ વખતે ઉદ્દગીર આગળ નિઝામઅલીને સદાશીવરાવ બાઉએ હરાવ્યો. તેથી નિઝામે મરાઠાઓને ઘણાજ વિશાળ પ્રદેશ આપ્યો અને સુલેહ કરી. આથી મરાઠાઓને આસીરગઢ, બરાનપૂર, દોલતાબાદ, બીઝનપુર અને અહમદનગરના પ્રાંતો મળ્યાં. (૫) મરાઠાઓએ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં પણ પોતાની સત્તા જમાવી હતી. કોંકણમાં આંધ્રે તારાબાઈ અને રામરાજનો પક્ષ હતો. તેને બાલાજીએ હરાવ્યો. આવો મોટો વિસ્તાર મરાઠા રાજ્યનો ત્રીજા પેશ્વા બાલાજીના વખતમાં થયો હતો. પણ તે વધારે ટકી શક્યો નહિ.

ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં પંજાબમાં અહમદશાહ અબદલીનો સુબો
આસુદીન કેટલીક ખટપટ કરતો હતો. ગ્યાસુદીને રઘુનાથરાવ જે પેશ્વાનો
બાઈ થતો હતો તેને પંજાબ લેવાને માટે લલ-
પાણિપતનું ચાલ્યો. તેથી રઘુનાથરાવે (જેને રાધોબા પણુ કહેતા
ત્રીજી યુદ્ધ હતા) ત્યાં ચઢાઈ કરી અને લાહોર લીધું; તેથી
અહમદશાહ અબદલી જે અફઘાનીસ્તાનનો રાજા
હતો તે ધણો ગુસ્સે થયો. તે એક મોટું લશ્કર લઈ ચઢી આવ્યો અને
મરાઠાઓ સાથે પાણિપતના મેદાનમાં બારે યુદ્ધ થયું. મરાઠાઓએ ધણી
જખરજસ્ત તૈયારી કરી હતી પણ યુદ્ધ ક્ષેત્ર પર મરાઠાઓ ઉતાવળીયા
અને મરણીયા થઈ લજ્યાં તેથી તેઓની હાર થઈ. આ લડાઈથી
મરાઠા સત્તાનો અંત આવ્યો અથવા નાશ થયો એમ માનવું ભૂલ
ભરેલું છે. કારણ કે ત્યારપછી પણ મરાઠા સત્તા રજપૂતસ્થાન, માળવા,
અને પુંદેલખંડમાં આગળના જેટલીજ બળવાન હતી. અને માધવરાવ
પેશ્વાના વખતમાં તેઓની સત્તા દિલ્હી અને આગ્રા સુધી વધી ગઈ હતી.

બાલાજી હિસાબી અને મુત્સદી હતો. તે લડવૈયો નહોતો. રાજ્યકીય
ખટપટમાં ધણો અનુભવી હતો. તે ઝેરીસો હતો. તેણે મરાઠા રાજ્યનો
વિસ્તાર કર્યો હતો. મરાઠાઓને યુદ્ધકળામાં ફેળવણી
બાલાજીનું આપવની તેણેજ પહેલ કરી હતી. તેણે મહેસુલનો
ચારિત્ર સારો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. તે ઈ. સ. ૧૭૬૧-
માં હૃદયભગ્ન થવાથી મરણ પામ્યો.

સદાશીવરાવ તે બાજીરાવના ભાઈનો છોકરો થતો હતો. તેણે
કર્ણાટકની ચઢાઈમાં કાર્તિ મેળવી હતી.
સદાશીવરાવ ભાઉ ઉદ્દગીરના વિજયમાં તે સેનાપતિ હતો. પાણિ-
પતના યુદ્ધમાં તે મરણ પામ્યો.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:-૧. બાજીરાવ સૈથી મોટો પેશ્વા શા
માટે ગણાય છે? તેની પેશ્વાઈ દરમ્યાન કયા કયા મોટા બનાવો
બન્યા? ૨. ત્રીજા પાણિપતના યુદ્ધના કારણો અને તેનું પરિણામ.

જણાવો. ૩. તેનાથી મરાઠા રાજ્યપર શી અસર થઈ? ૪. મરાઠા રાજ્યની પડતીથી બીજું કયું રાજ્ય હિંદુને પામ્યું ?

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ચોથો પેશ્વા-માધવરાવ પહેલો. ઈ. સ. ૧૭૬૧ થી ૧૭૭૨.

માધવરાવ અને રાધોબા. નિઝામની લડત માટે તૈયારી. હૈદરઅલી અને મરાઠા. મરાઠાઓ દિલ્હીમાં. માધવરાવનું ચારિત્ર.

માધવરાવ બાલાજી બાજીરાવનો પુત્ર થતો હતો. તે ૧૬ વર્ષની વયે પેશ્વા થયો હતો. તેથી તેનો કાકો રઘુનાથરાવ અથવા રાધોબા રાજ્યકારભાર ચલાવતો હતો. રાધોબાને પોતાને **માધવરાવ** પેશ્વા થવું હતું. તેથી માધવરાવની સાથે અણબનાવ થયો, અને માધવરાવના શત્રુઓની સાથે મિત્રતા કરી. માધવરાવને ઈ. સ. ૧૭૬૨માં કેદ કર્યો. પણ તે રાધોબા કરતા ઘણો હૈંશિયાર હતો. તેથી તેણે નિઝામ, હૈદર વગેરે પોતાના શત્રુઓને જીતી લીધા. અને રાધોબાને હરાવ્યો. તેથી રાધોબાને નાશિક રહેવાની ફરજ પડી.

નિઝામે હિંદીની લડાઈનું કલંક કાઢી નાંખવાનો પ્રયાસ કર્યો. **નિઝામની તૈયારી** પણ લડાઈમાં નિઝામ હારી ગયો તેથી તેણે મુલેહ કરી. આથી નિઝામે રાધોબા પાસેથી મળેલા બધા પ્રદેશો આપી દીધા અને તેની મિત્રતા છોડી દીધી.

હૈદરઅલીએ કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા વચ્ચેના પ્રદેશો જીતી લેવાના પ્રયત્નો કર્યા. આ બધા પ્રદેશો મરાઠી સત્તામાં હતા. હૈદરઅલી રાધોબાનો મિત્ર હતો. તેથી માધવરાવે તેનાપર પાંચ ચઢાઈ **હૈદરઅલી** કરી. હૈદર બે ત્રણ વાર હારી ગયો અને ઘણો મોટો દંડ તેને ભરવો પડ્યો. છેલ્લી સ્વારીમાં હૈદર હારી ગયો તેથી તેનો બધો મુલક માધવરાવના હાથમાં આવ્યો.

પેશ્વાએ રાધોબાને ઉત્તર તરફ ઇ. સ. ૧૭૬૬માં મોકલ્યો. પણ ત્યાં કાંઈ તેણે કર્યું નહિ. પછી પેશ્વાએ બીજા મરાઠાઓનું દિલ્હી સરદારને મોકલ્યા. તેઓએ જાટ પાસેથી ખંડણી માં આગમન વસુલ કરી; અને રાહિલાને હરાવ્યા; અને તેમને મુલક કબજે કર્યો. પછી માધવરાવે પાદશાહ શાહઆલમને આગ્રાથી પાછો બોલાવ્યો અને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો.

માધવરાવ ધણી નાની હિંમરે ક્ષય રોગથી મરણ પામ્યો. તે ધણો બાહોશ રાજા હતો. શિવાજી અને બાજરાવ પછી માધવરાવ જેવો કોઈ બાહોશ લડવૈયો મરાઠાઓમાં થયો નહોતો. માધ-
માધવરાવનું વરાવ રૂપ છ વકતા, પ્રમાણિક, બળવાન અને કડક
ચારિત્ર. હતો; એણે મરાઠા સત્તાને બળવાન કરી હતી. જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો કદાચ ફરીથી મરાઠા સત્તા જમાવી શકત. તોંપ અને દારૂખાના માટે તેણે કારખાના બોલાવ્યા હતા. તેણે રાજ્યનો વિસ્તાર ધણો કર્યો હતો. તે ગુણની કદર કરનાર પેશ્વા હતો.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. માધવરાવ અને રાધોબા વચ્ચે શું ઝગડો થયો ? ૨. હૈદરઅલી અને મરાઠાઓ વચ્ચે શાને માટે વિગ્રહ થયો અને શું પરિણામ આવ્યું ? ૩. માધવરાવનું ચારિત્ર વર્ણવો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

નારાયણરાવ પાંચમો પેશ્વા.

સગીર નારાયણરાવ. રાધોબાનો કારભાર. પહેલો મરાઠી વિઘ્ન. સાલખાઈના કરાર. મહાદેવસિંહે કુર્દલાની લડાઈ. અહાદ્યાબાઈનો કારભાર અને જીવનચરિત્ર.

નારાયણરાવ માધવરાવનો ભાઈ થતો હતો. તે ૧૭ વર્ષની ઉંમરે પેશ્વા થયો હતો. તે સગીર હોનાથી રાધોબા રાજ્યનો કારભાર કરવા લાગ્યો રાધોબાને પેશ્વા થવું હતું. તેથી તેણે હૈદર નારાયણરાવ. અને નિઝામની સાથે સુલેહ કરી; અને નાગપૂરની સરદારી માટે ભોંસલેના મરણ પછી જે ખટખટ ચાલતી હતી તેમાં રાધોબાએ ભોંસલેનો પક્ષ લીધો. રાધોબાનું કાવતું પકડાઈ ગયું, અને તેને કેદ કરવામાં આવ્યો. પરિણામ ધણું ખરાબ આવ્યું. રાધોબાને કેદમાંથી છુટા થવું હતું; અને પેશ્વાઈ જોઈતી હતી. અંતે નારાયણરાવને અમુક યુક્તિથી મરાવી નાંખ્યો અને રાધોબા પેશ્વા થયો.

નારાયણરાવનું ખૂન થયું, સારપછી રાધોબા પેશ્વા થયો. પણ નારાયણરાવની સ્ત્રી ગર્ભવતી હોવાની ખબર પડતાંજ નાના ફઝલવીસ, ત્ર્યંબકરાવ મામા, સખારામ બાપુ અને હરિપંત રાધોબા પેશ્વા. ફડકેએ રાજ્ય કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો; એને બારબાઈનો બાપુ રાજ્યકારભાર કહેતા. તેમણે ગંગાબાઈને નામે અમલ કરવાનું શરૂ કર્યું આ વખતે રાધોબા કુર્ણાટકમાં હતો. આ વાતની તેને ખબર પડી કે તરતજ તે પાછો આવ્યો અને લશ્કરને હરાવ્યું. આ લડાઈમાં ત્ર્યંબકરાવ મામા મરણ પામ્યો, રાધોબાને નાના ફઝલવીસ અને તેના મિત્રને પ્હીક લાગતી હતી; કારણકે તેના પક્ષમાં નિઝામ, હૈદર અને ભોંસલે હતા, તેથી રાધોબાએ

હોશ્કરની મદદ માંગી પણ તે મદદ ન મળતા તેણે સુરત આવીને અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર કર્યા. (ઈ.સ. ૧૭૭૫). આથી પહેલો મરાઠા વિગ્રહ શરૂ થયો.

અંગ્રાબાઈએ ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનું નામ સવાઈ માધવરાવ પાડ્યું. તેને નામે રાજ્યકારભાર સવાઈ માધવ- શરૂ થયો અને તેમાં નાના ફૂડનવીસ પણ મુખ્ય રાવનો જન્મ. હતો. અને બારબાઈનો કારભાર કહેતા, પણ તેમાં ૧૨ જણા તો હતાજ નહિ.

રાધોબાઈએ અંગ્રેજ સાથે સુરતના કરાર કર્યા હતા અને તે પ્રમાણે સાલસેટ અને વસાઈના ટાપુ અને ગુજરાતના થોડાક પ્રાંતો અંગ્રેજોને આપવાનું કમુલ્યું હતું; અને લડાઈનો ખર્ચ પહેલો મરાઠા આપવાનું પણ નક્કી કર્યું હતું. અંગ્રેજોએ તેના વિગ્રહ. બદલામાં તેને પેશ્વાઈ અપાવવાનું કમુલ્ય કર્યું હતું.

પણ ગવર્નર જનરલ વોરન હેસટિંગ્સે આ કોલકરાર કમુલ્ય કર્યા નહિ. અને નાના ફૂડનવીસ સાથે પુરંધરના કોલકરાર કર્યા. આથી અંગ્રેજોને માત્ર સાલસેટનોજ ટાપુ મળવાનો હતો. આ પ્રમાણે કલકત્તા અને મુંબઈની સરકારે બે જુદા જુદા કોલકરારો કર્યા. તેથી આ વાત બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સને ઈંગ્લાંડ લખવામાં આવી; અને તેઓએ સુરતના કોલકરાર સ્વીકારવાનું અને રાધોબાઈને મદદ કરવાનું લખી જણાવ્યું. આ વખતે નાના ફૂડનવીસે ફ્રેંચ એલયીને દાખલ કર્યો હતો, તેથી વોરન હેસટિંગ્સે રાધોબાઈને મદદ કરી. મહાદેજ સિંધીયા, નાના ફૂડનવીસના પક્ષમાં હતો. તે અંગ્રેજ લોકોની સામું તાલેમાંવ આગળ થયો. અને અંગ્રેજ લશ્કરને વરગામ સુધી નસાડી મુક્યું; અને ત્યાં એક કરાર કરવામાં આવ્યો. તે પ્રમાણે અંગ્રેજ લોકોએ મરાઠા પાસેથી જે પ્રાંતો મેળવ્યા હતા તે પાછા આપવાનું નક્કી થયું. આ કરાર પાછળથી રદ કરવામાં આવ્યા હતા. અંગ્રાણાથી એક અંગ્રેજ લશ્કર આવ્યું. તેણે અમદાવાદ અને વસાઈ લીધા અને વોરન હેસટિંગ્સે મરાઠા સામું મોટું લશ્કર મોકલવાનું તૈયાર કરીધું. તે લશ્કરે મહાદેજ સિંધીયાને

માળવા આગળ હરાવ્યો. એટલે સિંધીયા વચ્ચે પડ્યો અને સાલખાઈના કોલકરારો મયા.

(૧) અંગ્રેજ લોકોને સાલમેટ મળ્યું. (૨) ભરત સિંધીયાને મળ્યું.
(૩) રાધોબાને ત્રણ લાખ રૂપીયાનું પેન્શન સાલખાઈના કોલકરાર આપવામાં આવ્યું. (૪) અંગ્રેજો અને (૫) સ. ૧૭૮૨) પોર્ટુગીઝ સિવાય મરાઠા પ્રાંતોમાં બીજા કોઈને રાખવા દેવામાં આવ્યા નહિ. (૫) અંગ્રેજોને આર્કટના નવાખ પાસેથી મળેલા પ્રાંતો પાછા આપી દેવાની ફરજ પડી.

નાના ફડનવીસે ટીપુ સામે એક લશ્કર મોકલ્યું. કારણ કે તેણે એક મરાઠા સરદાર પર ચઢાઈ કરી હતી. નિઝામ ટીપુ સુલતાન અને આ વખતે મરાઠાના પક્ષમાં હતો. ટીપુ હારી ગયો; નાના ફડનવીસ તેણે મરાઠાઓને કેટલોક મુલક આપ્યો. અને ૩૦ લાખ રૂપીયાનો દંડ ભર્યો. (૬) સ. ૧૭૮૫).

મહાદજી રાણોજી સિંદેનો પુત્ર થતો હતો. ૬. સ. ૧૭૬૧ માં મરાઠા વંશમાં તે મુખ્ય પદવીએ આવ્યો. તેણે માધવરાવ પેશ્વાનો પક્ષ લીધો હતો. અને તેણે મહાદજીને સરદારીનો વારસ મહાદજી સિંદે બનાવ્યો હતો. રાધોબા તેની વિરુદ્ધ હતો. પહેલા મરાઠા વિગ્રહમાં તેણે ભાગ લીધો હતો. અને અંગ્રેજ લોકોને તલેગાંવ આગળ હરાવ્યા હતા. સાલખાઈના કરારમાં તેણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. તેણે રોહિલખંડ જીત્યું હતું; અને દિલ્હીનો કબજો મેળવીને શાહઆલમને ફરીથી ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. નાના ફડનવીસ તેની અદેખાઈ કરતો હતો. પણ મહાદજી ઓચિંતો ૬. સ. ૧૭૮૪માં મરણ પામ્યો. તે બહાદુર સિપાઈ અને સરદાર હતો. રાજકારભારમાં તે નાના ફડનવીસથી ચઢી જતો. તેણે હિંદીઓને પશ્ચિમની વિદ્યા મુજબ યુદ્ધની તાલીમ આપી હતી. તે હિસાબી કામ-કાજમાં કુશળ નહોતો. તેમ તેના રાજ્યમાં વ્યવસ્થા નહોતી.

નિજામને મરાઠાઓને ધણું દેવું આપવાનું હતું અને હિસાબ નક્કી કરવાનો હતો. તેથી નાના ફૂડનવીસે તેને તે આપી દેવા કહ્યું. પણ નિજામે તેનું અપમાન કર્યું, તેથી બંને વચ્ચે ખરડા (કુરહલા)ની લડાઈ થઈ. બધા મરાઠા સરદારો નાના ફૂડનવીસની લડાઈ. મદદે આવ્યા. અને નિજામને ખરડા આગળ ઈ. સ. ૧૭૯૫માં સખત હરાવ્યો. તેથી નિજામને ત્રણ કરોડનો દંડ ભરવો પડ્યો. અને તાપી અને પુરીદાની વચ્ચેનો મુલક મરાઠાઓને આપવો પડ્યો.

સવાઈ માધવરાવ ઈ. સ. ૧૭૯૫માં મરણ પામ્યો. તેના મરણથી પેશ્વાનું મૃત્યું. મરાઠાઓમાં વળી ખટપટ જાગી. આ વખતે અંગ્રેજ વચ્ચે પડ્યા અને ફાવ્યા.

મલ્હારરાવ હોલ્કર ઈ. સ. ૧૭૯૫માં મરણ પામ્યો હતો. તેના પુત્ર ખંડેરાવ કુંભેરના ઘેરામાં મરણ પામ્યો. તેથી તેની સ્ત્રી અહલ્યાબાઈ વિધવા થઈ. તેને એક પુત્ર અને પુત્રી હતા. અહલ્યાબાઈ. અહલ્યાબાઈ પુત્રને નામે રાજ્યકારભાર કરવા લાગી. પણ પુત્ર મરણ પામતા તેણે તુકોજરાવ હોલ્કરને દત્તક લીધો. તેને સરદારી આપી પોતે વહીવટ કરવા લાગી. અહલ્યાબાઈ ઘણી સાદી અને પવિત્ર બાઈ હતી. તે સફેદ વસ્ત્રમાં દરબારમાં હાજર રહેતી. તે સતી તરીકે હજુ આખા હિંદમાં પુજ્ય છે. મહાદેવ સિંદે તેનો સમોવડીયો હતો, છતાં તેની તરફ તે પૂજ્યભાવ રાખતો. અહલ્યાબાઈએ ઘણી સારી રીતે રાજ્યકારભાર કર્યો હતો. બીલોને તેણે સુધાર્યા હતા. તેના વખતમાં ઇંદોર સમૃદ્ધિવાન થયું. તેના જોવી સતી સ્ત્રી કોઈ પણ ડેકાણે રાજ્યકારભારમાં જોવામાં આવી નથી. ઈ. સ. ૧૭૯૫માં તે મરણ પામી. તુકોજ હોલ્કર તેના મરણ પછી બેઝ વર્ષમાં મરણ પામ્યો. નાના ફૂડનવીસ ઈ. સ. ૧૮૦૦માં મરણ પામ્યો; અને મરાઠા સત્તાનું દુર્ભાગ્ય શરૂ થયું.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. રાધાબાને રાજ્યકારભાર શા માટે લેવો પડ્યો ? તેણે કેવી રીતે રાજ્યકારભાર કર્યો ? મરાઠા સરદારોમાં તમે તેને કયું સ્થાન આપશો ? ૨. સાલબાઈના કરાર ક્યારે, કેવી રીતે અને કોની વચ્ચે થયા ? ૩. મહાદ્વજ સિંહે અને અહલ્યાબાઈનું ટુંક જીવનવૃત્તાંત આપો.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

મરાઠા રાજ્યનો અંત.

નાના ફડનવીસની કારકીર્દિ, બીજો મરાઠા વિગ્રહ, દેવગામના કરાર, ત્રિજો મરાઠા વિગ્રહ, ચોથો મરાઠા વિગ્રહ, મરાઠા રાજ્યની પડતીના કારણો.

બાજીરાવ બીજો રાધાબાનો પુત્ર હતો. તે ધનુર્વિદ્યા, અશ્વવિદ્યા અને તરવાર ખેલવામાં કુશળ હતો. તે મીઠા બોલો હતો; પણ ટુંક નજરનો અને ખડીકણ હતો. અંગ્રેજ રાજ્યનો પગપેસારો દખ્ખણમાં બીજો બાજીરાવ. તેના વખતમાં થયો. તેની વિરૂદ્ધ નાના ફડનવીસ હતો. બાજીરાવે નાનાને કેદ કરાવ્યો હતો. પણ તેણે મહાદ્વજની વિરૂદ્ધ ખટપટ કરી તેથી તેને છુટો કર્યો; અને તરતજ ઇ. સ. ૧૮૦૦માં તે મરણ પામ્યો.

નાના ફડનવીસનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૪૧માં થયો હતો. તેનું ખરૂં નામ બાલાજી જનાર્ધન હતું. કર્ણાટકની સ્વારીમાં અને પાણીપતની લડાઈમાં તેણે ભાગ લીધો હતો. માધવરાવે તેને ફડનવીસનો નાના ફડનવીસ. ખિતાબ આપ્યો હતો. તે તેને ઘણો રાજ્યકારભાર વારંવાર સોંપતો. પણ તે જગ્યા તેને ઠીક ન પડતી હોવાથી તે છોડી દેતો. તે મરાઠા રાજ્યનો ૩૦ વર્ષ સુધી મુખ્ય ચાલક હતો. તેના વખતમાં પહેલો મૈસુર વિગ્રહ થયો હતો. નાના

નાના ફડનવીસ.

વાન થયા હતા. તેઓ માંહોમાંહે લડતા. બાજરાવપેશ્વા સિંધીયાના કાપુમાં હતા. જસવંતરાવે માળવાપર ચઢાઈ કરીને

બીજો મરાઠા વિચ્છે ઉજ્જન જીતી લીધું. તેના બદલામાં દૌલતરાવે

ખ. સ. ૧૮૦૩.

ઈંદોર પર ચઢાઈ કરી. તેથી ઈંદોરનો હોલ્કર લશ્કર એકઠું કરી સિંધીયા અને પેશ્વાને હરાવવાને

પૂના ગયો. સિંધીયાનું લશ્કર હારી ગયું. અને બાજરાવ અંગ્રેજની મદદ

લેવાને વસાઈ નાસી ગયો. ત્યાં તેણે વસાઈના કરાર કર્યા, અને વેલેસ્લીએ

દાખલ કરેલી સહાયકારી યોજના સ્વીકારી. અને ૨૬ લાખ રૂપિયા અંગ્રેજોને

આપ્યા. આથી તેણે સુરતનો હક છોડી દીધો અને નિઝામ અને ગાયકવાડની

બાબતમાં સમાધાન કરવાને અંગ્રેજોને નીમ્યા. તેણે અંગ્રેજોને નીમક લાલ

રહેવાનું વચન આપ્યું. આ કરાર સિંધીયા, બોંસલે અને બીજા મરાઠા

સરદારોને પસંદ પડ્યા નહિ. તેથી તેમણે અંગ્રેજો સામે લડાઈ જાહેર કરી.

અને મહાદેવ મરાઠા રાજ્યના સરખા સ્થાનરૂપ હતા. નાનો સ્વભાવે ધણો ગરમ હતો. તે ધણું થોડું ખોબતો. તે પાપથી બ્હીતો. કામની નબળાઈને તે લાભ લેતો નહિ. તેનું જીવન ધણું નિષ્ક્રીય હતું. તે યુદ્ધ કરી જાણતો નહિ. તે ઉદાર, ધર્મનિષ્ઠ અને કરકસરીયો હતો. તેની પાસે પુષ્કળ ધન હતું. તે નવ સ્ત્રી પરણ્યો હતો. સત્તાનો તે લોભી હતો. તે મુત્સદી હતો.

જસવંતરાવ હોલ્કર અને

દૌલતરાવ સિંધીયા ધણું બળ-

અંગ્રેજ લશ્કરે અહમદનગર અને ઔરંગાબાદ લીધું. પછી સિંધીયા અને ભોંસલેને અસાઈ આગળ હરાવ્યા. આરગમ, આસિરગઢ, અહેમપુર અને ગાલિઅર આગળ ભોંસલે ફરીથી હારી ગયો. તેથી તેણે દેવગામ આગળ કરાર કર્યા. બીજી તરફ ઉત્તરમાં જે અંગ્રેજ લશ્કર લટું હતું તેણે અલીગઢ, આગ્રા અને દિલ્હી જીતી લીધા. અને લાસવારી આગળ સિંધીયાને દાબી દીધો. ભરૂચ અને ચાંપાનેર પણ અંગ્રેજ લોકોએ લઈ લીધા. તેથી સિંધીયાને સિરંજ અંજેગામ આગળ સુલેહ કરવાની જરૂર પડી.

આ કરારથી ભોંસલેએ વરાડ અને કટક અંગ્રેજ લોકોને આપી દીધા; અને અંગ્રેજ લોકોને નિઝામ સાથે સમાધાની દેવગામના કરાર. કરવાને તેણે નીમ્યા. સહાયકારી યોજનાનો સ્વીકાર કરીધો. આથી ભોંસલેની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો.

સિંધીયાએ ભરૂચ અને અહમદનગર અને જમના અને ગંગા નદીની વચ્ચેના કેટલાક પ્રાંતો, દિલ્હી આગ્રા સુદ્ધાં સિરંજ અંજેગામના અંગ્રેજોને આપ્યા. તેણે પણ સહાયકારી યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો અને સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેઠો.

આ વખતે રજપુતો અંગ્રેજ લોકોના રક્ષણમાં હતા. તેના પર જસવંતરાવ હોલ્કરે ચઢાઈ કરી. તેણે અજમેર પર લશ્કર મોકલ્યું તેથી વેલેસ્લીએ લડાઈ જાહેર કરી, અંગ્રેજ લશ્કરે ત્રીજો મરાઠા વિગ્રહ હોલ્કરને રજપૂતાનામાંથી હાંપી કાઢ્યો. પણ હોલ્કરે ઈ. સ. ૧૮૦૪. અંગ્રેજ લશ્કરને દિલ્હી અને આગ્રા આગળ હરાવ્યું. પછી ભરતપૂરના રાજાએ હોલ્કરને મદદ કરી.

પછી અંગ્રેજ લશ્કરે હોલ્કરને ફરકાબાદ અને દીગ આગળ હરાવ્યું. પણ ભરતપૂરનો કિલ્લો તાબે થયો નહિ. ભરતપૂરનો રાજા બીધો તેથી સુલેહ કરી અને ૨૬ લાખ રૂપીયા આપ્યા. હોલ્કરને હવે શરણે આવવાનો વખત આવ્યો પણ એલામાં લોર્ડ વેલ્સલીને ઈંગ્લેન્ડ બોલાવી લીધો અને લોર્ડ કોનવાલિસને ફરી મોકલ્યો. તેણે હોલ્કરનો મુલક તેને પાછો આપી દીધો, અને લડાઈ બંધ કરી.

બીજો બાહરાવ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ હતો તેથી વસાઈના કરાર કરેલા હોવા છતાં તે અંગ્રેજ લોકોથી મુક્ત થવા માંગતો હતો. તેનો આથી મરાઠા વિમુક્ત. પ્રધાન પણ તેને તેમ કરવા ઉશ્કેરતો હતો. વળી

બાહરાવે ગાયકવાડે મોકલેલા ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮ ખૂન કરાવ્યું હતું. ગંગાધર શાસ્ત્રી અમદાવાદ

આગળ તકરારની સમાધાની કરવા આવ્યો હતો. આથી મુંબઈના ગવર્નરે તેના પ્રધાન ત્ર્યંબકજી ડોંગલેને અંગ્રેજને સોંપી દેવાનું કહ્યું. તેમ થયું અને ત્ર્યંબકજીને કેદ કરવામાં આવ્યો. ત્યાંથી તે નાસી ગયો, અને ખાનદેશ આગળ મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું. બાહરાવે તેને મદદ કરી તેથી મુંબઈના ગવર્નરે બાહરાવને પૂનાના કોલકરાર કરવાની ફરજ પાડી. આ કરાર પાળવાની બાહરાવની ઇચ્છા નહોતી. તેથી તેણે લશ્કર એકઠું કર્યું અને કિલ્લા સુધરાવ્યા. આ વખતે મુંબઈના ગવર્નરે પોતાનું લશ્કર પૂનાથી ખડકી મોકલી દીધું. બાહરાવે તેજ દિવસે ખડકી પર હુમલો કર્યો અને લડાઈ શરૂ થઈ. બાહરાવને ખડકીથી પાછા હાલવું પડ્યું. તે કોરેગામ આગળ હારી ગયો, અને ત્યાંથી કુર્ણાટક નાસી ગયો. અંગ્રેજોએ સતારા લીધું અને આપુ ગોખલેને અહીં આગળ હરાવ્યો. પછી બાહરાવ તામે થયો અને તેને પેન્શન આપવામાં આવ્યું. ત્ર્યંબકજીને કેદ કરવામાં આવ્યો અને ત્યાંજ તે મરણ પામ્યો. સતારા ત્યાંના રાજાને પાછું આપવામાં આવ્યું અને મુંબઈ ઇલાકામાં કેટલાક પ્રાંતો ઉમેરી તે પૂરો કરવામાં આવ્યો. બાહરાવ ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં મરણ પામ્યો. અંદિ મરાઠા સત્તાનો અંત આવ્યો.

રાધોજી ભોંસલે પછી આપાસાહેબ નાગપૂરની ગાદીએ આવ્યો હતો. તેણે બાહરાવને ગુપ્ત મદદ કરી હતી. અને અંગ્રેજો સાથે સારો સંબંધ બહારથી રાખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં

ભોંસલે વંશનો અંત અંગ્રેજો પર તેણે હુમલો કર્યો. પણ તેને પાછા હાલવું પડ્યું. ફરીથી તે જળલપોર આગળ હારી ગયો અને રાધોજી ભોંસલેના પૌત્રને વરાડગે રાજ

ખનાવવામાં આવ્યો. તે અંગ્રેજોના રક્ષણ નીચે રહ્યો. આપાસાહેબ લાહોર નાસી ગયો અને ત્યાં મરણ પામ્યો. આથી ભોંસલે સત્તા નરમ પડી ગઈ; અને તેનો અંત આવ્યો.

શિવાજીએ સ્થાપેલા મરાઠા સામ્રાજ્ય અને સત્તાનો આવી રીતે અંત આવ્યો. તેણે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પ્રમાણે રાજ્યની વ્યવસ્થા વગેરે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેણે દુષ્ટપણમાં મરાઠા રાજ્યની સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ત્યાં રાજ્ય સારી રીતે સમીક્ષા ચાલતું, તેથી લોકો બહુ સુખી હતા. મહારાષ્ટ્ર દેશ સમૃદ્ધ થયો હતો. મરાઠાઓમાં રાજ્ય કરવાની

શક્તિ, અમલદારી અને મુસદ્દીગીરી પણ સારી રીતે વિકાસ પામી હતી. તેઓ તેના પ્રાંતની બહાર બહુ ફરતા નહિ. મુસલમાનો સાથે તેઓને ખનતું નહિ. મહારાષ્ટ્ર બહાર તેઓને રાજ્ય ચલાવતા આવડતું નહિ. તેઓએ કેળવણી, નહેરકામ, બેપાર વગેરે તરફ લક્ષ આપ્યું નહોતું. તેઓ મોગલો સામે લડી શક્યા, પણ અંગ્રેજો સામે લડી શક્યા નહિ. મરાઠા રાજ્યો બીલકુલ જીતી નહોતા. પેશ્વાઓએ સંસ્કૃત અને મરાઠી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. વેદનો અભ્યાસ સારો ચાલતો. હજી પણ મરાઠા રાજ્ય ગુજરાત, માળવા અને મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં છે.

(૧) રઘુનાથરાવની મુખાઈના પરિણામે ઇ. સ. ૧૭૬૧માં પાણીપતનું યુદ્ધ થયું. ત્યારથી મરાઠા સત્તા નબળી પડવા માંડી. (૨)

મરાઠાઓમાં જે ચાર વિભાગ પડ્યા હતા તેમાં મરાઠાઓની પડ- સંપ નહોતો. કારણકે તેઓ જીદી જીદી જાતના

તીના કારણો. હતા. (૩) અંગ્રેજ સત્તા વધતી જતી હતી; અને આ ક્રસંપનો લાભ લઈ અંગ્રેજ લોકો ફાવી ગયા.

ઉપસંહારના પ્રશ્નો:—૧. નાનાફડનવીસનું હુંક જીવન વૃત્તાંત આપો. મરાઠા સરદારોમાં એ કયું સ્થાન ભોગવે છે તે કહો. ૨. પહેલેથી ચાર મરાઠા વિગ્રહના કારણો અને તેના પરિણામ જણાવો. ૩. મરાઠા રાજ્યની પડતીના કારણો આપો.

ભાગ ૪.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

યુરોપીયન વેપારીઓ.

યુરોપનો હિંદ સાથે વેપાર, વાસ્કોડીગામા, ફિરંગીઓનો હિંદીઓ સાથેનો વેપાર અને અસર.

આગળ આપણે જોયું છે કે યુરોપ અને હિંદ વચ્ચે વેપાર ધણા લાંબા વખતથી ચાલતો હતો. તૈમુર લંગડાના વખતમાં સ્પેઈનના વેપારીઓ હિંદમાં આવ્યા હતા. ખરે વેપાર વાસ્કોડીગામા. મોગલ રાજ્યના વખતથી શરૂ થયો. આ વેપાર દરીયા અને જમીન માર્ગે ચાલતો હતો. આરબોએ ઇજીપ્ત લીધું ત્યારપછી તે વેપાર આરબો અને મોગલોનાજ હાથમાં હતો. પંદરમા સૈકાને અંતે પોર્ટુગીઝ લોકો ધણું સાહસિક બન્યા હતા અને તેઓએ ગુડહોપની ભુશીર આગળથી હિંદુસ્થાન આવવાનો સીધો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૪૯૮માં એક સાહસિક પોર્ટુગીઝ નાવિક વાસ્કોડીગામા ગુડહોપ થઈને આરબી સમુદ્ર ઓળંગી કાલીકટ આવ્યો; તેણે આમ કરીને હિંદ અને યુરોપ વચ્ચેનો વેપારનો સીધો માર્ગ ખુલ્લો કરીધો. યુરોપના દેશોમાં જે જે વસ્તુઓ ન મળતી તે હિંદુસ્થાનમાંથી લઈ જતા. તજ, લવંગ એલચી વગેરે ગરમમસાલો, અળસી, ખાંડ, ગળી. સુંક, સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ લઈ જતા અને ત્યાંથી સોનું, રૂપ, લોહ, તાંબુ, કલાઈ, લાથીદાંત, ખંડુક, પિસ્તોલ, તોપ, ગરમ કાપડ વગેરે લાવતા. તે વખતે હિંદુસ્થાનના મુખ્ય બંદરો બરુચ ખંભાત, દીવ, કાલીકટ, કોચીન, ધોધા વગેરે હતા. પણ મુખ્ય બંદર તો સુરત હતું. તેને તે વેળા ચોર્માસી બંદરનો વાવટો કહેતા.

સૌથી પહેલો વાસ્કોડીગામા હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો. તે કાલી-કટના રાજા ઝામોરીનને મળ્યો અને વેપાર કરવાની રજા લીધી. પણ આરમ્બો તેની વિરુદ્ધ પડ્યા તેથી તે પાછો ગયો.

ફિરંગીઓ. તે પછી કાશ્મીર આવ્યો અને તેણે કોડી નાંખી.

વાસ્કોડીગામા ફરીથી આવ્યો અને કાલીકટના ઝામોરીન સાથે લડ્યો. પછી તેઓ આરમ્બો સાથે લડીને કેટલાક મુખ્ય બંદરો પોતાને હાથ કર્યા. ઇ. સ. ૧૫૦૫ માં આલમેદા આવ્યો. તેણે કોચીનમાં રાજ્યધાની કરી અને લાંકા સર કર્યું. તેણે દીવ પાસે ઇજ્જત અને ગુજરાતના કાફલાઓને દરાવ્યા. હિંદુસ્થાનમાં પોર્ટુગીઝ રાજ્ય સ્થાપવાની તે વિરુદ્ધ હતો. પછી આલ્બુકર્ક આવ્યો ઇ. સ. ૧૫૦૯. તેણે વેપારના મુખ્ય મથકો સ્થાપ્યા અને ફિરંગીઓ અને દેશીઓ વચ્ચે લગ્ન કરાવ્યા. પોતાના બચાવ માટે કોટ બંધાવ્યા, નિશાળો સ્થાપી, દેશી લશ્કરને ક્વાચત આપી અને હિંદનો વેપાર એક હાથ કરવાનો વિચાર કર્યો અને પોતાના પ્રાંતમાં રહેતા હિંદીઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે ઘણા ખોટા અને ઘાતકી કામો કરેલાં જેથી આખરે ફિરંગી સત્તાનો નાશ થયો. તેણે ગોવા અને મલાકકા સર કર્યા હતા અને ફિરંગી સત્તાને મજબુત કરી હતી. તે ઇ. સ. ૧૫૧૫માં મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી ફિરંગીઓ હિંદુસ્થાનમાં વધારે વખત ટકી શક્યા નહિ. જો કે તેઓએ જાવા, સુમાત્રા વગેરે સ્થળે પોતાની કોડી ધાલી હતી. છતાં તેઓ અંગેજો આગળ ટકી શક્યા નહિ. અને ઇ. સ. ૧૫૬૪માં તેમની સત્તાનો નાશ થયો. ફિરંગીઓના હિંદમાં આવવાથી આપણી ભાષામાં તેમના કેટલાક શબ્દો ઉમેરાયા. ફિરંગીઓ શિક્ષકો તરીકે સાડ કામ કરતા. તેઓનું તોપખાનું ઘણું સાડ હોવાથી અહિંઆના રાજાઓ તે વાપરતા. તેઓએ આપણા દેશમાં પશ્ચિમના ફળદ્રુપ્તો દાખલ કર્યા. તેઓએ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિનું તે વખતનું વર્ણન પુસ્તકોમાં કર્યું છે. તેઓના સંસ્થાનો હાલ દીવ, દમ્બણ અને ગોવા છે.

હિપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. યુરોપથી હિંદુસ્થાન સુધી પહેલી મુસાફરી કરનાર કોણ હતો? તેને વિશે તમે શું જાણો છો? ૨. ફિરંગીઓના વેપાર અને તેમની હિંદીઓ પર થયેલી અસરની નોંધ કરો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

વલંદા, ફ્રેંચ, ઉઈનો અને અંગ્રેજો.

વલંદા, ફ્રેંચ, અને ઉઈનો. અંગ્રેજો અને ઇસ્ટઇન્ડીઆ કંપા. અને તેનો વહીવટ.

વલંદાઓએ ઇ. સ. ૧૬૦૨માં એક સંયુક્ત ડચ કંપની સ્થાપી. બેટેવીયા એ તેઓનું મુખ્ય સ્થાન હતું. ઇ. સ. ૧૬૪૧ માં તેઓએ મલાક્કા લીધું, પછી લંકાનો ટાપુ પણ લીધો; વલંદા. અને હિંદુસ્થાનમાં મદ્રાસ, પુલીકટ, નેગાપટ્ટમ, ચીનસુરા, સુરત, ભરુચ વગેરે સ્થળોએ કોઠી નાંખી. પણ, તેઓની સત્તા બહુ ઝાંખી શકી નહિ. તેઓની નબળાઈ વખતે અંગ્રેજોએ તેઓના સ્થળો લઈ લીધાં.

સત્તરમાં સદીમાં ફ્રેંચોએ ચીન સાથે વેપાર કરવાની એક વેપારી મંડળી ઉભી કરી. તે મંડળનો મુખ્ય આગેવાન કોલબર્ટ હતો. ઇ. સ. ૧૬૭૩-૭૪માં ફ્રેંચોએ ચંદ્રનગર અને પોંડિચેરીમાં ફ્રેંચ. કોઠી નાંખી. સુરત અને ભરુચમાં તેઓની કોઠી હતી. ઇ. સ. ૧૭૨૫માં તેઓએ માહીમમાં કોઠી નાંખી. અને ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં એક ફ્રેંચ સરદાર દુમાએ તાંબેરના રાજા પાસે કાલીકટ લીધું; અને પોતાની સંસ્થા સ્થાપી. દુમાએ કર્ણાટકના નવાબ સાથે મિત્રતા કરી, ચંદ્રમાહેબને મદદ કરી અને રાષ્ટ્રોજી બેંસલેને બહાદુરીથી જવાબ આપી ફ્રેંચોની કીર્તિ પ્રસરાવી. તે પહેલો ગવર્નર હતો.

ઉઈનો ઇ. સ. ૧૬૧૬માં આવ્યા હતા. ત્રાંકીબાર અને શ્રીરામપુર ખાતે તેઓએ કોઠી નાંખી હતી.

એલીઝાબેથ રાણીના વખતમાં કેટલાક અંગ્રેજ પ્રવાસીઓ એશિયા તરફ આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં તે રાણીએ લંડનના વેપારીઓને હિંદી મહાસાગરમાં વેપાર કરવાનો અંગ્રેજો. અધિકાર આપ્યો. પણ ફિરંગી અને વહાલો તેની વિરુદ્ધ થયા હતા. ઇ. સ. ૧૬૧૨માં અંગ્રેજોએ સુરતમાં પહેલી કોઠી નાંખી; અને ફિરંગીઓને સાવલી (જેને આપણે સુવાળી કહીએ છીએ) પાસે હરાવ્યા અને ઝોરમઝનો ટાપુ લીધો. એટલે તેઓની સત્તા દરિયા પર ઝામી. ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં સર ટોમસ રોએ જહાંગીરના દરબારમાં આવી હિંદુસ્થાનમાં વેપાર કરવાના હક માંગ્યા અને તે તેને મળ્યા. ઇ. સ. ૧૬૩૯માં અંગ્રેજોએ ચંદ્રગીરીના રાજા પાસેથી પોર્ટસેન્ટ જ્યોર્જ અથવા મદ્રાસ પટાપર રાખ્યું; અને ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં બંગાળામાં વેપાર કરવાના અને કોઠી નાંખવાના હક મેળવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૯ માં ચાર્લ્સ બીજાએ પહેરામણીમાં મળેલો મુંબાઇનો ટાપુ ૧૦ પૌંડે ભાડે મસ્ત ઇંડીઆ કંપનીને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૦માં અંગ્રેજોએ કલકત્તામાં કોઠી નાંખી. આ વખતે તેઓને મુખ્ય વેપાર સુરતને બદલે મુંબાઇ મારફતે થવા લાગ્યો. આમ જુદી જુદી ઘણી અંગ્રેજ કંપનીઓ વેપાર કરતી હતી. તે બધી ઇ. સ. ૧૭૦૨માં એકત્ર થઇ અને સાથે વેપાર કરવા લાગી. કંપનીને વખતોવખત કેટલીક સત્તાઓ આપવામાં આવી હતી. કોઠી નાંખવાની, સગ્ન કરવાની અને વેપાર કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી અમલદારો નીમવાની, ન્યાય આપવાની, સૂક્ષેપ્ત અને લડાઇ કરવાની પણ સત્તા આપવામાં આવી હતી. પાછળથી ખાસ લશ્કર રાખવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો.

કંપનીનો વહીવટ પ્રોપ્રાયટરો અને ડાયરક્ટરો કરતા. પ્રોપ્રાયટરો ઇસ્ટ ઇંડીઆ ડાયરક્ટરો ચુંટતા. મુંબઇ, મદ્રાસ અને કલકત્તા કંપનીનો વહીવટ. ખાતે ગવર્નરો હતા અને તેને મદદ કરવાને ૧૨૫ થી ૧૬ સભ્યોની એક મંડળી નીમવામાં આવી હતી.

કંપનીના નોકરોના ચાર ભાગો હતા, વેપારીઓ, કારકુનો વગેરે. આ પ્રમાણે અંગ્રેજ કંપની પોતાનો વહીવટ, અને કારભાર હિંદુસ્થાનમાં કરતી હતી અને સત્તા ચલાવતી.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. યુરોપની બધી પ્રજાઓમાં વેપાર કુશળપ્રજ્ઞ કયી હતી ? ૨. દરેક ઇંડીઆ કંપનીએ કેવી રીતે વહીવટ શરૂ કર્યો હતો ? ૩. બીજી કંપનીઓ વિશે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ.

ફ્રેન્ચ મુત્સદ્દી હુપ્પે. તેની કારકીર્દિ. અંગ્રેજ મુત્સદ્દી કલાઇવ. કર્ણાટક વિગ્રહ. ફ્રેન્ચની પડતીના કારણો.

મહાન અંગ્રેજ ઇતિહાસ કર્તા મેકોએ લખી ગયા છે કે છિન્નભિન્ન થયેલા મોગલ રાજ્યની જગ્યાએ કોઈ યુરોપી રાજ્ય સ્થાપી શકાય એવું છે એવો વિચાર પહેલવહેલો કરનાર તે હુપ્પે હતો.

હુપ્પે આ ફ્રેન્ચ મુત્સદ્દી ઘણો બાહોશ, દેશી રાજ્યોની નબળાઇથી તદ્દન જાણીતો, રાજ્યખટપટની કળામાં પુરો, અને અદ્ભુત શૌધક બુદ્ધિવાળો પુરૂષ હતો.

હુપ્પેએ પોતાની ચકાર નજરે જોઇ લીધું હતું કે હિન્દી સીપાઇઓ હિમ્મત અને બહાદુરીમાં કોઇથી ઊતરતા નથી.

તેની પહેલી પણી યુરોપી બુદ્ધિવાળી તદ્દન અજાણ છે. એ ચોજના સીપાઇઓને જે યુરોપી ક્વાયત આપી હોય અને બાહોશ યુરોપી સરદારી તળે રાખ્યા હોય તે

એમનું અજીત લશ્કર બનાવી શકાય.

આવું નાનું પણ ક્વાયત પામેલું લશ્કર તૈયાર કરી દેશી નવાબો કે રાજાઓની મારામારીમાં એક પક્ષની કુમકે જઈ તેને ગાદી આપવી અને તેને નામે તેના રાજ્યમાં અમલ ચલાવવો.

તેની બીજી યોજના આમ એક પછી એક રાજ્યો પોતાના અમલ તળે લેવા. જ્યારે આ ચતુર ફ્રેન્ચ મુત્સદ્દીએ આવી મહાન યોજના ધડી, ત્યારે અંગ્રેજ

વેપારીઓને સ્વપ્ને પણ ખચર ન હતી કે આજ યોજનાઓ શીખી તેઓ હિંદમાં સર્વોપરી સત્તા બેસાડશે. આવું એક લશ્કર તૈયાર કરી ડુપ્પે કાંઈ દેશી રાજાઓમાં અગડો જાગે તેની રાહ જોતો હતો. ડુપ્પે જેટલો બાહોશ હતો તેટલો દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો હતો તેને ધારતી લાગ્યા કરતી હતી કે રખેને આ યોજનાઓનું અનુકરણ અંગ્રેજો કરે, તેથી એણે આ યોજના બહુજ છુપી રાખી હતી. અને અંગ્રેજોને હિંદમાંથી દૂર કરવાની તક તે જોયા કરતો હતો.

આ વખતે એટલે ૧૭૪૬માં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે યુરોપમાં લડાઈ જાગી. તે ઓસ્ટ્રીઆની રાજગાદીના હકની તકરાર (વિગ્રહ) થી જન્મીતી છે. લાખોડોને નામનો એક ફ્રેન્ચ સરદાર કર્ણાટકનું પહેલું પોતાનું નૌકાસૈન્ય લઈ આવ્યો અને મદ્રાસને ઘેરો યુદ્ધ ધાલી શરણે આવવાની ફરજ પાડી. લાર્ખોડોનેને ડુપ્પેએ સમજાવી પાછો વાળ્યો અને મદ્રાસનો

કબજો પોતે લીધા. મદ્રાસના અંગ્રેજ ગવર્નરને, તથા વેપારીઓને સીપાઈઓને કેદ કરી પોંડીચેરી લઈ ગયો. અંગ્રેજોએ કર્ણાટકના નવાબને અરજ કરી કે મદ્રાસ ફ્રેન્ચો પાસેથી અમને પાછું આપવો; કારણ કે મદ્રાસ એ અમારું સંસ્થાન તમારા રાજ્યમાં છે. નવાબે ડુપ્પેને મદ્રાસ પાછું આપવાને હુકમ કર્યો. ડુપ્પેએ તેનો તીરસ્કાર કર્યો. તે પરથી નવાબે ૧૦૦૦૦ માણસનું લશ્કર મોકલ્યું, પણ તેને સેંટથોમ નામની ટેકરી આગળ ડુપ્પેના ક્વાયદી નાના લશ્કરે અપાટમાં હરાવ્યું. આ લડાઈથી ડુપ્પેએ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે નાના પણ ક્વાયદી લશ્કર અને

તોપખાના આગળ બીન કવાયદવાળા મોટા લશ્કરનું કશું ચાલતું નથી. પણ એટલામાં યુરોપમાં લડાઈ બંધ પડી અને સંધી થઈ. ઈ.સ. ૧૭૪૮. ડુપ્લેને મદ્રાસ પહોં આપવું પડ્યું. હાથમાં આવેલી બાજી ગઈ. પણ ડુપ્લેને ફરી તક મળી.

આ વખતે કર્ણાટકનો નવાબ અનવર-ગિદ-દીન હતો અને હૈદરા-આદનો સુબો નિઝામ-ગિલ-મુદ્દક હતો. નિઝામ ૧૭૪૮માં મરણ પામ્યો.

મુઝફ્ફરજંગ અને નસીરજંગ વચ્ચે લડાઈ કર્ણાટકનું બીજું યુદ્ધ જગી. પેહલો નિઝામનો દોહિત્ર હતો અને ઈ. સ. ૧૭૪૯-૧૭૫૪. બીજો પુત્ર હતો. મુઝફ્ફરજંગનું કાંઈ ચાલુ નહિ. તેથી તે ડુપ્લે પાસે મદદ માંગવા ગયો.

એજ અરસામાં અનવર-ગિદ-દીન અને ચંદાસાહેબ વચ્ચે લડાઈ થઈ. ચંદાસાહેબ આગળા નવાબનો જમાઈ થતો હતો તે પણ ડુપ્લે પાસે મદદ માંગવા ગયો. કર્ણાટક અને હૈદરાબાદ પોતાની સત્તા તળે લેવાની તક ડુપ્લેને મળી. ખુસી નામના બાહોશ સરદારને લશ્કર આપી. ડુપ્લેએ બેઉને મદદ કરવા મોકલ્યો. મુઝફ્ફરજંગ, ચંદાસાહેબ અને ખુસી પહેલાં કર્ણાટકના નવાબ-અનવર-ગિદ-દીન પર ચઢાઈ કરી. તેને અંખુર આગળ દરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૪૯. અનવર-ગિદ-દીન માર્યો ગયો, તેના છોકરા મહમદઅલીએ ત્રિચીનાપલીના કીલ્લામાં આસરો લીધો, અને ચંદાસાહેબ આર્કટની ગાદીએ બેઠો. હવે ખુસી મુઝફ્ફરજંગને લઈ હૈદરાબાદ ગયો, તેમને ગાદી મળી. પણ તે થોડા દહાડામાં મરણ પામ્યો. ખુસીએ નસીરજંગના બાઈ સલાબતજંગને હૈદરાબાદનો રાજ્ય કર્તા બનાવ્યો. સલાબતજંગે ખુસીને તથા તેના લશ્કરને પોતાના રક્ષણ માટે પોતાની પાસેજ રાખ્યું. અને તેના સ્વભાવને માટે ઉત્તર સરકારનું પરમણું આપ્યું. હવે ડુપ્લેની આશા લગભગ ખર આવી.

અત્યાર લગી અંગ્રેજોએ લડાઈમાં કશો જાગ લીધો નહતો. કેમકે ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે સલાહ હતી. પણ હવે ડુપ્લેની વધતી જતી

સત્તા જોઇ અંગ્રેજોને ધાસ્તી લાગી કે આપણા સંરક્ષણ માટે આપણે પણ લશ્કર તૈયાર કરી રાખવું જોઇએ. એટલામાં મહમદઅલી જે ત્રિચીના-પલ્લીમાં હતો તેને ચંદાસાહેબે ઘેરી લીધો. એને કલાઇવની યોગ્ય શરણે આવવાની ફરજ પડતે, પણ મહમદઅલીએ સુચના અંગ્રેજોની મદદ માંગી. મદાસના ગવર્નરે મદદ મોકલવા કમ્યુલાત આપી. અંગ્રેજ લશ્કર મહમદઅલીને મદદ કરવાને ત્રિચીનાપલ્લી તરફ કુચ કરવાનું હતું. પણ એટલામાં એક જીવાન ન્હાના અમલદાર રોબર્ટકલાઇવે સુચના કરી કે જો આપણે ક્યુલ્ટની રાજધાની આર્કટ કબજે કરીએ તો ચંદાસાહેબને ત્રિચીના-પલ્લી છોડીને પોતાની રાજધાનીના રક્ષણ માટે આવવું પડશે. પણ આટલા ન્હાના લશ્કરથી ત્રિચીનાપલ્લી લેવાય એ અશક્ય છે, પણ આર્કટના કોટની પાછળ રહી આપણે આટલા લશ્કરથી પણ સારો બચાવ કરી શકીશું. આ વિચાર ગવર્નરને બહુજ પસંદ પડ્યો અને કલાઇવને પોતાનેજ આ કામ સોંપ્યું.

ફક્ત બસો અંગ્રેજ સિપાઇઓ અને ત્રણસો દેશી સિપાઇઓ લઇને કલાઇવે આર્કટ તરફ કુચ કરી. ચંદાસાહેબની રાજધાની એણે સપાટામાં લઈ લીધી. ચંદાસાહેબ આ સમાચાર આર્કટનો ઘેરે સાંભળી જરૂર આવશે એમ ધારી તેણે કોટને અને મરામત કરી લીધી, અને ખોરાક એકઠો કરી લીધો; અંગ્રેજોની ચઢતી અને ઘેરાની સામા બચાવ કરવાની તૈયારી કરી રાખી. ચંદાસાહેબે એના પુત્ર રાજસાહેબને લશ્કર આપી આર્કટ કબજે કરવા મોકલ્યો. (ઇ. સ. ૧૭૫૦). આર્કટનો બચાવ કલાઇવે ૫૩ દિવસ સુધી એવી બહાદુરીથી કર્યો કે બધાને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આ જીવાન સરદાર જેણે યુદ્ધકળાની તાલીમ કદી લીધેલી નહિ, જેને યુદ્ધનો અનુભવ ન હતો તેનામાં યુદ્ધ કરવાનું આવું ઉચું જ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું હશે. આર્કટના ઘેરા પછી અંગ્રેજોની ચઢતી થવા લાગી, અને આર્કટના ઘેરાથીજ અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો પાયો નંખાયો. (ઇ. સ.

૧૭૫૧) રાજસાહેબથી આર્કટ લેવાયું નહિ, તેણે ઘેરે ઉઠાવ્યો, અને ત્યાંથી પાછો હઠ્યો, કલાઇવે તેની પુઠ પકડી અને તેને આર્ણી આગળ હરાવ્યો. એટલામાં અંગ્રેજ મુખ્ય સરદાર મેજર લોરેન્સ ખીજું લશ્કર લઇ આવ્યો અને કલાઇવને મળ્યો. પછી બંને સરદારો ત્રિચીનાપક્ષી તરફ ગયા. ચંદ્રસાહેબ હારી ગયો અને માર્યો ગયો. આ વખતે ફ્રેન્ચ સરદારે મોટી ભૂલ કરી. તેઓએ ડુપ્લેને ફ્રાન્સ ખોલાવ્યો, અને અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરી. આ પોંડીચરીના કરાર કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૭૫૫. ફ્રેન્ચોએ મહમદઅલીને કર્ણાટકનો નવાબ સ્વીકાર્યો. ડુપ્લેના યુરોપ જવા પછી ફ્રેન્ચોની મોટી મોટી આશાઓ જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ.

ઇ. સ. ૧૭૫૬માં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે લડાઇ જાગી. આને ‘સાત વર્ષનો વિગ્રહ’ કહે છે. આથી હિંદમાં પણ ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુદ્ધ મંડાયું. અંગ્રેજ સરકારે કલાઇવ (જે તે વખતે વિલાયતમાં હતો) તેને એક મોટું લશ્કર આપી હિંદુસ્થાન મોકલ્યો, તેમજ ફ્રેન્ચ સરકારે કાઉન્ટડી લાલી નામના સરદારને એક લશ્કર આપી મોકલ્યો. લાલીએ એકદમ ફાઈ સેન્ટ ડેવીડનું સંસ્થાન લીધું. પછી તેણે સરદાર ખુસી જે હૈદરાબાદમાં હતો તેને ફ્રેન્ચ લશ્કર લઇ પોંડીચરી આવવાનો હુકમ કર્યો. ખુસીને જવું પડ્યું. આ ખીજી મોટી ભૂલ થઇ. ખુસીના જવાથી હૈદરાબાદમાં ફ્રેન્ચ સત્તા

ત્રીજો કર્ણાટક
વિગ્રહ ઇ. સ.
૧૭૫૮-૧૭૬૧

નાશુદ્ધ થઇ. લાલી અને ખુસીએ મદ્રાસને ઘેરે ધાલ્યો, પણ વિલાયતથી ખીજું તાજુ લશ્કર આવતાં તેઓએ મદ્રાસનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો; અને પછી ફ્રેન્ચોની પુઠ પકડી. અંગ્રેજ સરદાર સર આયર કુટે તેમને વોંડીવાશ આગળ હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૬૦. પછી અંગ્રેજોએ પોંડીચરીને ઘેરે ધાલ્યો. એક વર્ષ લગી લાલી બહાદુરીથી લડ્યો. આખરે ઇ. સ. ૧૭૬૧માં તે શરણે આવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૩માં પેરીસના કરાર થયા. એની રૂએ ફ્રેન્ચોને પોંડીચરી અને ખીજા ત્રણ ચાર સંસ્થાનો મળ્યા. આ રીતે ડુપ્લેની મહાન યોજનાઓ ઉધી વળી ગઇ, અને તેની રાજ્યનીતિને અનુસરીને અંગ્રેજોએ હિંદમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.

(૧) હુષ્કે ધણો બાહોશ મુત્સદ્દી હતો, પણ તે લડવૈયો ન હતો. તેની પાસે ખુસી સિવાય કોઈ હોશીઆર સરદાર ન હતો. અને ખુસીને હૈદરાબાદમાં નિઝામની ગાદી સાચવવા રહેવું પડ્યું. ત્યારે

હુષ્કે

ફ્રેન્ચની હુષ્કે પાસે કોઈ સરદાર પડતીના ન હતો કે જે કલાઈવ કારણો. અને લોરેન્સની સામાટકી શકે. (૨) હિંદમાં

ફ્રેન્ચ અમલદારોને ફ્રેન્ચ તરફથી બરોબર મદદ મળતી ન હતી. (૩) ફ્રેન્ચ કંપની સ્વતંત્ર ન હતી. તે ફ્રેન્ચ સરદારના તાબા હેઠળ હતી, તેથી હુષ્કે જેવા મહાન મુત્સદ્દીની યોજનાઓને ફ્રેન્ચ સરકાર અમલ શકતી ન હતી અને તેથી કિંમત પણ આંકી શકતી ન હતી. (૪) વળી ફ્રેન્ચ સરદારોમાં સંપ ન હતો.

(૫) ઈંગ્લાંડનું નૌકા સૈન્ય ફ્રેન્ચ કરતાં વધારે બળવાન હતું તેથી દરિયા માર્ગે ફ્રેન્ચ લશ્કરને આવવાને બહુજ વિટંબણા પડતી.

જિપસાંહાર મારે પ્રશ્નો:—હુષ્કે કોણ હતો? તેણે શી શી મોટી યોજનાઓ ધડી હતી? તેમાં તે ફાવ્યો કે નહિ? ૨. હુષ્કેનો હરોફ કોણ હતો? કર્ણાટક વિગ્રહમાં તેણે શું ભાગ ભજવ્યો? ૩. ફ્રેન્ચ ઈ. ઈ. કુ.ના પડતીના કારણો આપો.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

બંગાળામાં અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની સત્તા.

બંગાળાનો રાજકારભાર. કલકત્તાનું કારાગૃહ. પ્લાસીનું યુદ્ધ.

ઇ. સ. ૧૭૫૬માં અલીવર્દીખાન જે બંગાળાનો સુબેદાર થયો હતો તે મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો દોહીતર પુત્ર સીરાજુદ્દૌલા નવાબ થયો. તે વિચારશીલ નહોતો. તે ઉદ્ધત અને બંગાળા. મીઝસી હતો. આ વખતે અંગ્રેજોની કોઈ કાસીમખજર, હુગલી વગેરે સ્થળોએ હતી અને ત્યાં તેઓને વેપાર સારી રીતે ચાલતો. હવે ફ્રેન્ચો સાથે લડાઈ થવાનો સંભવ હતો તે ઉપરથી કલકત્તાના કોટ તથા કિલ્લાને સાંના ગવર્નરે મરામત કરવા માંડી. સિરાજ-ઉદ-દૌલાએ ગવર્નરને આ કામ બંધ કરવા ફરમાવ્યું. ગવર્નરે જવાબ વાળ્યો કે હું કાંઈ નવા કિલ્લા બાંધતો નથી. અને જુના સુધારું છું. વળી હાકાના મોટા વેપારી કૃષ્ણદાસની બાઈડી તથા છોકરી બહુ રૂપાળા હતા. તેથી નવાબના ડરથી તેણે કલકત્તામાં અંગ્રેજોને આસરે લીધો નવાબે તેઓને સ્વાધીન કરવા ફરમાવ્યું. પણ ગવર્નર મી. ડેકે તેને પાછા સોંપવાની ના પાડી. તેથી નવાબે કાસીમખજરની અંગ્રેજ કોઈ લુટી લીધી. અને કલકત્તા લઈ લીધું. ઇ. સ. ૧૭૫૬. કેટલાક અંગ્રેજ માણસો નાસી ગયા પણ જે થોડા ઘણા રહ્યા તેમને કેદ કરવામાં આવ્યા.

એમ કહેવાય છે કે આ કારાગૃહમાં અથવા કેદખાનામાં ૧૪૬ અંગ્રેજોને પૂરવામાં આવ્યા હતા. તેમાં ૨૩ જેમ તેમ જીવતા નીકળ્યા હતા. આ વાત કેટલે અંશે ખરી છે તે હજી કલકત્તાનું કારાગૃહ. સાબીત થયું નથી. આને માટે નવાબ જવાબદાર હોય એમ જણાતું નથી. નવાબનો ધરાદો અંગ્રેજોને મારી નાંખવાનો હતો નહિ. તેમ કેદખાનામાં તેઓની સ્થિતિ વિષે તે બેદરકાર કદાચ રહ્યો હશે, પણ તેઓની સ્થિતિ તે બાગ્યેજ

જાણ્યો હશે. કેદખાનું તદ્દન અંધારી કોટડી જેવું હતું એ વાત ખોલી છે. યુરોપમાં પણ તે વખતે આવા કેદખાના ધણા હતાં. કારાગૃહની વાત હજી સાબીત થઈ શકી નથી.

કલકત્તા ગયું એવું ખબર પડવાથી મદ્રાસ સરકારે નૌકાસૈન્ય કલકત્તા સર થયું એડમિરલ વૉટસનની સરદારી હેઠળ અને જમીન પરનું લશ્કર કલાઈવની સરદારી હેઠળ મોકલ્યું. તેઓએ નવાખના લશ્કરને મારી કાઢી કલકત્તા સર કર્યું. ઈ. સ. ૧૭૫૦.

આ વખતે ફ્રેન્ચો અને અંગ્રેજો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી; તેથી કલાઈવે ચંદ્રનગર કબજે કર્યું. ફ્રેન્ચો નવાખના આશ્રય નીચે હતા. તેથી તેઓ કલાઈવની સામે થયા. પણ એટલામાં નવાખની સામે કાવત્રું રચવામાં આવ્યું અને તેને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો.

નવાખના અત્યાચાર અને વ્યભિચારથી અમલદારો તેમજ રૈયત કંટાળી ગઈ હતી. તેની સામુ તેના અમલદારોએ કાવતરું રચ્યું. તેમાં કલાઈવ પણ સામેલ થયો. તેમાં એવું ઠરાવવામાં નવાખ સામેનું આવ્યું હતું કે નવાખના લશ્કરના ઉપરી મીરજાદરને કાવત્રું. ગાદી આપવી અને અંગ્રેજોએ પોતાના કવાયદી

લશ્કરની મદદ આપવી. આ કારસ્થાનમાં અમીચંદ નામે એક ધણો પૈસાદાર વેપારી લખ્યો હતો. તેણે કહ્યું હતું કે જો મને ૨૦ લાખ રૂપિયા આપવામાં આવે તો હું આ વાત છાની રાખીશ, નહિતર નવાખને બધી હકીકત કહીશ. બધા કાવતરાખોર ગભરાઈ ગયા પણ કલાઈવે અમીચંદને વિશ્વાસમાં લીધો અને એ કાગળો પર કરાર લખાયા—સફેદ અને લાલ. ખરો કરાર સફેદ કાગળ પર હતો જેમાં અમીચંદને આપવા વિષે કંઈ લખ્યું નહોતું; અને બીજા કાગળ પર દલાલી આપવા વિષે લખ્યું હતું. પણ સત્યવાદી વૉટસને તેના પર સહી કરવાની ના પાડી. કલાઈવનું આ વર્તન ગેરવ્યાજબી ગણાય છે.

હવે કલાઈવે નવાબ સામે લડાઈ જાહેર કરી અને પ્લાસીના ક્ષેત્ર પર બંને લશ્કર એકઠા થયા. નવાબનું લશ્કર ઘણું મોટું હતું પણ તે કવાયદ વગરનું હતું, વળી એનું તોપખાનું તદ્દન નકામું હતું.

સહવારથી લડાઈ શરૂ થઈ, પણ બપોર પછી પ્લાસીનું યુદ્ધ. નવાબના લશ્કરમાં બંગાળી પડ્યું. નવાબે તો તરતજ પલાયન કરીધું. અંગ્રેજોની જીત થઈ. ઈ. સ. ૧૭૫૭. અંગ્રેજો હવે વેપારી મટીને રાજ્યકર્તા થયા. અને અદિથી હિંદમાં અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો આરંભ થયો. નવાબની જગ્યાએ મીરજાફરને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. હવે હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ઘણા મોટા ફેરફાર થવા લાગ્યા.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧ કલકત્તાના કારાગૃહ વિશે શું હકીકત છે ? ૨ પ્લાસીના યુદ્ધના કારણો આપો. તેમાં મુખ્ય ભાગ કોણે ભજવ્યો અને તેથી શું ફેરફાર થયો તે જણાવો.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય.

હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ. બંગાળામાં અંગ્રેજોનો કારભાર. મીરકાસીમ. બક્ષરની લડાઈ. કલાઈવનો ખીજી વખતનો રાજ-કારભાર. દિવાની. દિરાજક પદ્ધતિ. કલાઈવનું ચારિત્ર.

ઈ. સ. ૧૭૫૭ થી ઈ. સ. ૧૭૫૮ સુધીનો સમય સંક્રાંતિનો સમય કહેવાય છે. આ વખતે મોગલોની સત્તા

હિંદુસ્થાનની આગ્રા, અલ્લાહાબાદ અને દિલ્હીમાં નામની હતી. સ્થિતિ. બંગાળા, બિહાર અને આરિસાના પ્રાંતો ઇસ્ટ

ઇંડીયા કંપનીના આશ્રિત નવાબ મીરજાફરના હાથમાં હતા. અયોધ્યાનો નવાબ સ્વતંત્ર થયો હતો. રૌહિલાઓ રૌહિલ-

ખંડમાં બળવાન બન્યા હતા. લાહોર, મુલ્તાન કાશ્મીર અને સિંધ અફઘાનીસ્તાનના રાજા અહમદશાહ અબદલીના કબજામાં હતા. રજપુતસ્થાનના રાજાઓ નબળા થઈ ગયા હતા. મરાઠાઓ રજપુત અને જાટ જાતિઓ પાસેથી થોડા ઉધરાવતા. તેઓ હજી બળવાન હતા. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં તેઓએ તેઓની સત્તા ફેલાવી હતી. કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી અંગ્રેજોનો રક્ષિત હતો, પણ ત્યાં ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ વચ્ચે ખટપટ ચાલતી હતી. મહેસુરનું રાજ્ય બળવાન થતું હતું. મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓની સત્તા હતી; અને તેઓ મોગલોની જગ્યા લેવા ઇચ્છતા હતા. મુંબાઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા એ ત્રણ તેઓના સંસ્થાન હતાં અને સુરત, બરુચ મહલીપટ્ટન વગેરે સ્થળોએ અંગ્રેજોની કાઠીઓ હતી. પોંડિચેરી, કાલીકટ, ચંદ્રનગર, માહિમ વગેરે ફ્રેંચોને તાબે હતા. દીવ, દમણ અને ગોવામાં ફ્રિંગીઓ હતા. ચીનસુરા અને નાગાપટ્ટન ડચ લોકોને તાબે હતા. હિંદુસ્થાનની આવી સ્થિતિ હોવાથી કળા, સાહિત્ય, હથોગ વગેરેમાં કાંઈ ખાસ પ્રગતિ થઈ નહોતી.

ખાસીના યુદ્ધ પછી મીરજાપુર બંગાળનો નવાબ થયો. તે ધરડો હતો. તેણે કંપનીના નોકરો ને ખુશ કીધા અને ૨૪ પરગણાં કંપનીને આપ્યા; અને મફત માલ લઈ જવાની બંગાળામાં અંગ્રેજો છુટ આપી. પણ આ નવા નવાબના ધણા શત્રુ જોનો કારભાર. હતા. મોગલ પાદશાહ આલમગીરનો પુત્ર શાહઆલમે અયોધ્યાના નવાબ સાદતઅલીએ બિહાર પ્રાંત પર ચડાઈ કરી. પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. પણ બીજાવાર જ્યારે એ ચઢી આવ્યો ત્યારે અંગ્રેજોએ તેને હાંકી કાઢ્યો. તેજ વખતે અંગ્રેજ લોકોએ ડચ થાણું ચિન્સુરા લઈ લીધું અને ડચની સત્તાનો અંત આવ્યો. હવે કલાઈવ ઇંગ્લાંડ ગયો. તેને બદલે વેન્સીટાર્ટ બંગાળનો ગવર્નર થયો. તે નબળો હતો. તેણે મીરજાપુરને ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને તેના જમાઈ મીરકાસીમને ગાદીએ બેસાડ્યો.

મીરકાસીમે ગાદીએ આવતા સાથેજ કંપનીને ખર્દવાન, ચિતાગોળ અને બિદનાપૂરના પરગણાં અંગ્રેજોને આપ્યા; અને અમલદારોને બક્ષીસો આપી. તેમજ મીરજાપૂરના વખતનું દેવું

મીરકાસીમ પતાવી દીધું. મીરકાસીમે શરૂઆતમાં ધણું સારું રાજ્ય કર્યું. નાણાંનો હિસાબ પોતે રાખતો.

કરકસર કરી નકામો ખર્ચ ઓછો કર્યો; લશ્કરને ઓછું કર્યું અને રાજ્યવહીવટમાં સુધારો કર્યો. હવે જમીનદારો પાસેથી મહેસુલ નીચમસર ઉઘરાવવામાં આવતું હતું. તેણે હિંદી લશ્કરને યુરોપીયન ઢબ મુજબ ક્વાયત આપી. પોતાની રાજ્યધાની મુસિદાબાદમાંથી ફેરવી મોંગિરમાં રાખી. તે કંપનીના શત્રુઓ સાથે ખટપટ કરતો નહોતો. પણ પોતાનાજ રાજ્યવહીવટ પર ધ્યાન આપતો હતો. પણ થોડા વખતમાં તેને પણ પદ્મશ્રી કરવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૧૭ના પટા મુજબ કંપનીને બંગાળના પરદેશ સાથે વેપારપરની જકાત માફ કરવામાં આવી હતી. જ્યારે કંપનીની સત્તા આખા બંગાળાપર જમી ત્યારે કંપનીના બધા **મીરકાસીમ પદ્મ** અમલદારો જકાત આપ્યા વગર વેપાર કરતા. **શ્રી થયો તેના** પણ નવાબની પ્રજાને જકાત આપવી પડતી; તેથી **કારણો.** અંગ્રેજો દેશી વેપારીઓ કંપની પાસેથી પરવાના

લેતા અને જકાત આપ્યા વગર વેપાર કરવા લાગ્યા. આથી નવાબને ખોટ જવા લાગી અને તેની હકુમત ઓછી થવા લાગી. વળી નવાબના અમલદારો જ્યારે જકાત વસુલ કરતા ત્યારે કંપનીના નોકરો તેમને સતાવતા. તેથી નવાબનો વહીવટ નબળો પડી ગયો. નવાબે કંપનીના માણસોને ધણા સમજાવ્યા પણ તેઓએ તે સાંભળ્યું નહિ. તેથી મીરકાસીમે તમામ જકાત બધા ઉપરથી માફ કરી. કંપનીના નોકરોને આ ગમ્યું નહિ. કારણ કે તેમને ખોટ ગઈ. તેથી લડઈ શરૂ થઈ.

નવાબે પટણા સર કર્યું અને ત્યાંના અંગ્રેજ વેપારીને કેદ કરી લડાઈ. મોંગિર મોકલી દીધા. પણ ફરીથી નવાબ ઘેરીયા પાસે હારી ગયો અને તે પટણા આવ્યો ગયો. ત્યાં બધા અંગ્રેજોની તેણે કતલ કરાવી. પણ મીરકાસીમ અંગ્રેજનું લશ્કર આવી પહોંચતાં નાહો અને અયોધ્યાના નવાબ સુમ-હિંદ-દૌલાની મદદ માંગી.

શાહઆલમ, મીરકાસીમ અને સુમહિંદૌલા બિહારપ્રાંત ઉપર ચઢી આવ્યા. પણ અંગ્રેજોએ તેઓને બક્ષર આગલ હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૬૪. શાહઆલમ અને સુમહિંદૌલા શરણે આવ્યા પણ બક્ષરની લડાઈ. મીરકાસીમ નાસી ગયો. ત્યાર પછી મીરકાસીમનું શું થયું તેની ખબર પડી નહિ. હવે મીરજાદરને ગાદીએ બેસાડ્યો. પણ તે એક વરસમાં મરણ પામ્યો. પછી તેનો પુત્ર નવાબ થયો.

અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં ઘણી ખરાબ રીતે રાજ્યકારભાર કરતા હતા. તે વાત ઈંગ્લાંડ પહોંચી એટલે ક્લાઈવને સંપૂર્ણ સત્તા સહિત બંગાળના ગવર્નર તરીકે ફરીથી ઇ. સ. ૧૭૬૫માં મોકલ-
ક્લાઈવનો બીજી વામાં આવ્યો. તેણે બંગાળમાં આવ્યા પછી વખતનો રાજ્ય- કેટલીક નવી વ્યવસ્થા કરી તે નીચે પ્રમાણે છે.
કારભાર. (૧) ક્લાઈવે અંગ્રેજ નોકરો પાસે લખાવી લીધું

કે ક્લાઈવે ખાનગી વેપાર કરવો નહિ. લાંચ, રૂચવત, બક્ષીસ વગેરે સ્વીકારવું નહિ. (૨) આથી કંપનીના નોકરોને ખોટ ગઈ તેથી ક્લાઈવે તેના બદલામાં તેઓને બધો વેપાર હાથ કરવા દીધો, અને તે નોકરોએ માલની કિંમત પર ૩૫ ટકાની જકાત કંપનીને આપવી પડતી. આથી બંગાળના દેશી વેપારીઓને ખોટ જવા લાગી. (૩) લશ્કરી અમલદારોને મળતું બેવડું બથ્થું બંધ કરવામાં આવ્યું. (૪) કારોબારી સભાના સભ્યોમાં ઘટાડો કરી માત્ર ૪ સભ્યોને રાખવામાં આવ્યા.

પછી કલાઈવે મોગલ પાદશાહ શાહઆલમ અને શુબદૌલા સાથે : સલાહ કરી. કંપની માટે બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસાની દિવાની :

લખાવી લીધી એટલે જમીનનું મહેસુલ ઉધરાવવાનો
દિવાની. હક અને વિવાદો ચુકવવાનો હક લખાવી લીધો.
કંપનીએ તે બદલ પાદશાહને દર વર્ષે ૨૬ લાખ

રૂપીયા આપવાનું કયુલ કર્યું. અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી અલ્લાહાબાદ
અને કોરાના પ્રાંતો લીધા અને મોગલ પાદશાહને આપ્યા. તેથી પાદશાહે

શાહઆલમ કલાઈવને દિવાની બક્ષે છે.

ઉત્તર સરકારના પ્રાંતની દિવાની લખી આપી. અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી
લડાઈનો ખર્ચ રૂપીયા ૫૦ લાખ લીધો. અને તેને તેનો મુલક પાછો
આપ્યો. પણ કંપનીને ત્યાં વેપાર કરવાના હકો મળ્યા. કાશ્મીરના રાજાને
પણ કંપનીએ આશ્રય આપ્યો. બંગાળાના નવાબ પાસેથી બધી રાજ્યસત્તા
લઈ લેવામાં આવી અને તેને ૫૩ લાખ રૂપીયા દર વર્ષે આપવામાં
આવ્યા. કંપનીએ બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસા માટે ત્રણ નાબબ દિવાન
નીમ્યા. અને તેનો વહીવટ કરવા માંડ્યો. આથી કંપનીને ઘણો લાભ થયો.

હવે અંગાણામાં પદ્ધતિસર કામ ચાલવા લાગ્યું. ત્યાં નવાખી માત્રા નામની હતી. પણ કંપનીની સત્તા પુરેપૂરી હતી. પણ હજી અંગ્રેજો માત્ર વેપાર કરવા ઇચ્છતા હતા. તેથી પ્રજાને દ્વિરાજક પદ્ધતિ. કાંઈ જાણ થયો નહિ, ઉલટું તુકસાન થયું. અને ત્યાં ખે કારભાર થવા લાગ્યા, કંપનીનો અને નવાખનો. આ રાજ્યવ્યવસ્થાને દ્વિરાજક પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે. આથી માત્ર કંપનીના નોકરો પૈસાદાર થયા. પણ કારભારમાં અધેર હતું. કલાઈવ ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં ઈંગ્લાંડ ગયો. કલાઈવ પછી બીજા ખે ગવર્નરો આવ્યા. તેઓએ અંગાણાનો વહિવટ સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ ઈ. સ. ૧૭૭૦માં અંગાણામાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો અને ઘણા માણસો મરણ પામ્યા.

કલાઈવ

કલાઈવ વિષે ઘણું સાહે
લાખવામાં આવ્યું છે પણ
કેટલુંક અતિશયોક્તિ ભરેલું
છે. તેણે અભીચંદને છેતર્યો
હતો. મીરજાપુરની સાથે
ખટખટ કરી,
કલાઈવનું લાંચ લીધી
ચારિત્ર અને જાગીર
કલાવી તેની
અંગાણાની રાજ્યવ્યવસ્થા
નિષ્ફળ નીવડી. તે સ્વાર્થી
હતો. તેનામાં દીર્ઘદષ્ટિ હતી.
તે મોટા લડવૈયો હતો.
કારભાર સારો કરી શકતો.
તેનો મુખ્ય હેતુ પોતાનો
સ્વાર્થ સાધવો અને પોતાના
દેશને આર્થિક લાભ કરવાનો

હતો. સંકટ વખતે ધૈર્ય રાખતો. પાર્લામેન્ટમાં તેને વિષે ભારી ચર્ચા ચાલી હતી. છેવટે તે કંટાળી ગયો અને આપઘાત કરી મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૪.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:- ૧ અંગ્રેજોની ચઢતી થવા લાગી તે વખતે હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ કેવી હતી ? ૨. બંગાળમાં અંગ્રેજોના કારભાર વિશે શું જાણો છો ? ૩. મીરકાસીમના રાજકારભારની ટુંક નોંધ કરો. ૪. કલાધવે બીજી વખતે શું શું ફેરફારો કર્યા ? ૫. દિવાની અને દિરાજક પદ્ધતિનો અર્થ સમજાવો. તેનાથી શા શા લાભ થયા અથવા શું નુકસાન થયું તે કહો.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

હૈદરઅલી અને અંગ્રેજો.

દક્ષિણ હિંદની સ્થિતિ. હૈદરઅલી. પહેલો મહેસુર વિઘ્નહ. હૈદરનું ચારિત્ર.

પહેલા કર્ણાટક વિઘ્નહને પરિણામે ફ્રેંચોની પ્રતિષ્ઠા દેશી રાજાઓમાં વધી. ડુપ્લેને વિજય મળવાથી તેનામાં આત્મ વિશ્વાસ વધ્યો અને તેથી

દેશી રાજાઓના કારભારમાં માથું મારવા તેને મન

દક્ષિણ હિંદની થયું. ઈ. ૧૭૫૨-૫૭માં નિઝામ અને કર્ણાટકની **સ્થિતિ.** ગાદી માટે ઝગડો ચાલતો હતો. કર્ણાટકમાં અન્વ-

રૂદ્ધિ નામનો નવાબ હતો, પણ ચંદાસાહેબ

નામનો બીજો માણસ ગાદીના વારસ તરીકે હક કરતો હતો. તેને ડુપ્લેએ મદદ કરી. નિઝામની ગાદી માટે નાસિરજંગ અને મુઝફ્ફરજંગ દાવો કરતા હતા. તેમાંથી મુઝફ્ફરજંગને ડુપ્લેએ મદદ કરી હતી. ડુપ્લેએ ચંદાસાહેબ અને મુઝફ્ફરજંગ સાથે મળી અન્વરૂદ્ધિને હરાવ્યો હતો. તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર મહમદઅલી નાસી ગયો હતો અને ચંદાસાહેબને કર્ણાટકનો નવાબ બનાવ્યો હતો. નાસિરજંગ ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં

હારી ગયો હતો, એટલે મુઝફ્ફરજંગને નિઝામ બનાવવામાં આવ્યો હતો. અંગ્રેજોએ મહંમદઅલીને મદદ કરી અને કલાઇવે આરકટને ઘેરો ધાવ્યો. તેથી ચંદાસાહેબે તેના પુત્ર રાજસાહેબને તેની સામા મોકલ્યો. આખરે રાજ સાહેબ ૧૭૫૨માં નાસી ગયો અને ચંદાસાહેબનું શ્રીરંગમમાં ખુન થયું. આવી રીતે રાજાઓ માંહોમાહે લડી મરતા હતા. અને તેથી કોઈ પણ વ્યવસ્થિત રાજ્ય દક્ષિણમાં નહતું.

સત્તરમા સૈફા સુધી મહૈસુરમાં શાલિવાહનના વંશના હિંદુ રાજાઓ

રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૭૬૦માં હૈદરઅલી

મહૈસુર.

નામનો મુસલમાન સરદાર કાબેલ થોડા તરીકે

મશહૂર થયો. તેણે પોતાની જીંદગી શરૂ કરી અને

ધીરે ધીરે તેણે મોટું લશ્કર બનાવ્યું. તેના બળની પ્રશ્નસા થવા લાગી

અને તેથી મહૈસુરના રાજાએ તેને નોકરીમાં રાખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૫માં તે

ફાજદાર બન્યો અને ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં મુખ્ય સેનાપતિ થયો. પોતાના

હાથમાં આખું લશ્કર આવવાથી મહૈસુરના રાજાને કેદ કરી તે ગાદીએ બેઠો.

હૈદરનો આપ ફાજદાર હતો. હૈદરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૨૨ માં

થયો હતો. મોટો થયો ત્યારે તેની મા સાથે બેંગલોર આવી ત્યાં

રાજ્યમાં ફાજદાર થયો. તેને લડાઈમાં

મોકલવામાં આવ્યો ત્યારે

હૈદરઅલી. તેણે બહાદુરી બતાવી. તેથી

ત્યાંના રાજાએ તેને મોટી

જગ્યા આપી. હૈદર હવે જોરમાં આવ્યો

અને બેદનૂરનો કિલ્લો કબજે કર્યો અને

કૃષ્ણા નદી સુધીનો મુલક કબજે કર્યો.

મલબારમાં પણ પોતે સત્તા બેસાડી.

મહૈસુરનો રાજા કૃષ્ણરાજ મરણ પામ્યો,

ઇ. સ. ૧૭૬૬; અને નંદરાજ ગાદીએ

આવ્યો. આ વખતે હૈદરે તમામ સત્તા

હૈદરઅલી.

પોતાના હાથમાં લીધી. તેની સત્તા આટલી બધી વધી જવાથી મરાઠાઓએ અને નિઝામે મહેસુર પર ચઢાઈ કરી. હૈદરે પેશ્વાને પૈસા આપી સમજાવ્યા; અને નિઝામને પોતાના પક્ષમાં લઇ અંગ્રેજો સામે લડાઈ જાહેર કરી. અને પહેલો મહેસુર વિગ્રહ શરૂ થયો.

૪. સ. ૧૭૬૭માં અંગ્રેજોએ નિઝામને હૈદરની વિરુદ્ધ મદદ આપી પહેલો મહેસુર લડી. ખરું જોતા અંગ્રેજોએ આમ કરવું જોઈતું નહોતું. કારણ કે મહમદઅલીએ અંગ્રેજોને મહેસુર રાજ્યના તાબામાં બાર પરગણાંઓની દિવાની

લખી આપી હતી. મદ્રાસ સરકાર તે પચાવી પાડવાનો ઇરાદો રાખતી હતી. નિઝામે અંગ્રેજોને હૈદરના રાજ્યમાં આવેલા કેટલાક પરગણાંઓની મહેસુલ લખી આપી હતી; અને તે બદલ અંગ્રેજો તેમને મદદ કરવા બંધાયેલા હતા. આ કારણથી હૈદરે અંગ્રેજો સામે લડાઈ જાહેર કરી. ચંગમ આગળ હૈદર જીત્યો; પણ ત્રિનોમાલી આગળ તે હારી ગયો. ૪. સ. ૧૭૬૭. મલબારમાં મોપલાઓ સામે થયા. આ વખતે હૈદરે નિઝામને પોતાના પક્ષમાં લીધો અને અંગ્રેજોને નસાડી મદ્રાસ સુધી પહોંચી ગયો. તેથી મદ્રાસ સરકારને સુલેહનું કહેણ મોકલ્યું. ૪. સ. ૧૭૬૮. આથી હૈદરને સઘળો ગુમાવેલો પ્રદેશ મળ્યો. અને એક બીજાને મદદ કરવા બંધાયા. ત્યારપછી હૈદરે પોતાનો પ્રદેશ ઠેક તુંગ-ભદ્રા સુધી વધારી દીધો. મહેસુરનો રાજા નામનો હતો, પણ ખરી સત્તા હૈદરઅલીના હાથમાં હતી.

મદ્રાસ સરકારનો ઇરાદો મહેસુરની આસપાસના પરગણાં લેવાનો હતો. હૈદર આ વાત સારી રીતે જાણતો હતો. ૪. સ. ૧૭૬૮ના કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજો હૈદરને મદદ આપવા બંધાયા

બીજો મહેસુર લડતા. પણ જ્યારે મરાઠાઓ ચઢી આવ્યા ત્યારે વિગ્રહ. અંગ્રેજોએ મદદ આપી નહિ. આથી હૈદર ધણો ગુસ્સે થઇ ગયો. અંગ્રેજોએ નિઝામને મદદ

કરવાની હા પાડી. હૈદરને આ વાતની ખબર પડતાં, વધારે ગુસ્સે થયો.

અંગ્રેજોએ હૈદરના રાજ્યની હદમાં આવેલા ગંતુર અને માહે પર લશ્કર મોકલ્યું. અંગ્રેજોએ આ વખતે હૈદરની રજા લેવી જોઈતી હતી. પણ તેઓએ તેમ ક્યું નહિ. તે ઉપરાંત હૈદરના એક તાબેદાર જમીનદારને અંગ્રેજોએ મદદ આપી જે હૈદરને ગમ્યું નહિ. નિઝામે ગંતુર, કણ્ઠકના નવાબને સોંપી દીધું. એટલે અંગ્રેજો હૈદરની હદ પાસે આવી પહોંચ્યા. તેથી બંને વચ્ચે લડાઈ જમી. હૈદરનો પુત્ર ટીપુ અને હૈદર પોતે પોલીશ્વર આગળ અંગ્રેજો સામું થયા અને જીત્યા, ઇ. સ. ૧૭૮૦. પણ પોર્ટોનોવો આગળ હારી ગયા, ઇ. સ. ૧૭૮૧. પછી પોલીશ્વર પાસે ફરી લડાઈ થઈ તેમાં કાંઈ નિર્ણય આવ્યો નહિ. સોલ્ડીગર આગળ પણ તેમજ થયું. અંગ્રેજોએ નિઝામને ગંતુર આપી પોતાના પક્ષમાં લીધો; અને મરાઠાઓએ સાલ્યાઈ આગળ અંગ્રેજ સાથે કરાર કર્યા; એટલે હૈદર એકલો પડી ગયો. પણ તે થોડા મહિનામાં મરી ગયો, અને તેના પુત્ર ટીપુએ બેદૂર કાનજો કર્યું. અને અંગ્રેજ સરદારને કેદ કરી મેંગલોર તાબે કર્યું. એટલામાં બંને વચ્ચે સુલેહ થઈ અને એકબીજાના પ્રાંતો પાછા આપ્યા.

હૈદર આહ્વાશ રાજ્યકર્તા હતો. તે મુત્સદ્દી હતો. સાધારણ સિપાઈના દરજ્જાપરથી રાજ્યની પદવીએ આવી ગયો હતો. તેણે મ્હૈસુર રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. મરાઠા અને નિઝામને મ્હૈસુરમાં હૈદરનું ચારિત્ર. આવતા અટકાવ્યા. અંગ્રેજો હૈદરથી ખ્દીતા. તેણે પોતાના લશ્કરને ફ્રેંચ અમલદાર નીચે કેળવ્યું હતું. તે ધર્માધ નહોતો. પણ કુર હતો. તેનામાં માણસની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ હતી. તેનો સ્વભાવ રમુજ હતો. તે એક મોટો રાજા થઈ ગયો છે.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. હૈદરઅલીના જીવનનો ટુંક વૃત્તાંત આપો. ૨. પહેલા મ્હૈસુર વિગ્રહના કારણો આપો. ૩. બીજા મ્હૈસુર વિગ્રહના કારણો અને પરિણામ જણાવો.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ (ઇ. સ. ૧૭૭૨ થી ૧૭૮૫)

વૉરન હેસ્ટિંગ્સનો પહેલો કારભાર અને સુધારા વધારા. રોહિલાઓ. રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ. મહારાજા નંદકુમાર. ચૈયતસિંહ; અયોધ્યાની બેગમો. હેસ્ટિંગ્સના કારભારનો અંત. ફ્રાંકસ અને પીટના બીલો.

હેસ્ટિંગ્સનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૩૩માં થયો હતો. ૧૭ વર્ષની ઉંમરે તે કંપનીની નોકરીમાં જોડાયો. બંગાળના નવાબ સાથે લડાઈ

થઈ
વૉરન ત્યારે
હેસ્ટિંગ્સ- તે
નો પૂર્વ હા-
વૃત્તાંત. જર
હતો.

ઇ. સ. ૧૭૬૧માં
તે કલકત્તાની
કૌન્સિલનો સભ્ય
બન્યો. ઈ. સ.
૧૭૬૪ માં તે
ઇંગ્લાંડ ગયો. ઈ.
સ. ૧૭૬૮માં તે
મદ્રાસની કૌન્સિ-
લનો સભ્ય બન્યો
અને ઈ. સ.
૧૭૭૨ માં તેની
બંગાળના ગવર્નર
તરીકે નીમણુંક
કરવામાં આવી.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ.

ઈ. સ. ૧૭૭૨ થી ૧૭૭૪ ના કારભાર દરમ્યાન તેણે કેટલાક વૉરન હેરિટિંગ્સને સુધારાઓ કર્યાં. આ વખતે કબાઈવે કરેલી પંહેલો કારભાર. કેટલીક વ્યવસ્થા નબળી પડી ગઈ. તેથી તેણે કેટલાક સુધારાઓ હાથમાં લીધા.

પહેલા જમીનના મહેસુલની હરાજી કરાવામાં આવતી હતી. તેથી મહેસુલ સુધારો. જુના જમીનદારોને ઘણું નુકશાન થતું હતું. હવે કંપનીએ દિવાની પોતાના હાથમાં રાખી અને પાંચ વર્ષ સુધી મહેસુલનો દર કાયમ રાખવામાં આવ્યો. પણ આ યોજના ટકી શકી નહિ. તેથી દર વર્ષે ફરીથી હરાજી કરવી પડી. દરેક પ્રાંતને જિલ્લાઓમાં જુદા પાડવામાં આવ્યા અને દરેક જિલ્લાવાર એકેક કલેક્ટર નીમવામાં આવ્યો. હવે બધી ઓફિસો કલકત્તા રાખવામાં આવી અને તેને રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું.

દરેક જિલ્લામાં દિવાની અને ફોજદારી અદાલતો રાખવામાં આવી અને તેને માટે નિયમો ઘડવામાં આવ્યા. ન્યાયખાતું. છેવટની અપીલ કલકત્તાની અદાલતમાં સાંભળવામાં આવતી આથી. જમીનદારોની દિવાની અને ફોજદારી સત્તા નાશ પામી.

કંપનીના નોકરોને ગુમાસ્તા મારફત વેપાર કરતા અટકાવવામાં આવ્યા. ન્હાની દાણુ ચોકીઓ કાઢી નાંખવામાં વેપારમાં સુધારો. આવી. જકાતની મારી બંધીજ પ્રજા પર બંધ થઈ. એક હાથ વેપાર કરવાના ઇંજરા પર સુધારો કરવામાં આવ્યો. ચલણમાં સુધારો થયો. બેંકો સ્થપાઈ; અને લુચ્ચાઓને સજા કરવામાં આવી.

અસ્લાહામાદ તથા કોરાના પ્રાંતો અયોધ્યાના નવાબને પાછા આપવામાં આવ્યા અને તે બદલ તેની પાસે ૫૦ લાખ રૂપીયા લેવામાં આવ્યા. મોગલ શહેનશાહનું ૨૬ લાખ રૂપીયાનું ખર્ચમાં ઘટાડો: વર્ષાસન બંધ કરવામાં આવ્યું. આથી કંપની બંગાળામાં કાયદેસર સ્વતંત્ર સરકાર બની.

રેહિલાઓને મરાઠાઓ વારંવાર સતાવતા, તેના દેશ પર ચઢી આવતા અને ખંડણી ઉઘરાવતા. આથી એક રેહિલા સરદારે અગો-ધ્યાના નવાખ વઝીરને લખાણ કરી આપ્યું કે

રેહિલાઓ: મરાઠાઓના હુમલા વખતે વઝીરે રેહિલાઓને મદદ કરવી અને તે બદલ રેહિલાઓ તેને ૪૦ લાખ રૂપીઆ આપે. ઈ. સ. ૧૭૭૩માં મરાઠાઓ રેહિલખંડ પર ફરીથી ચઢી આવ્યા. તે વખતે નવાખ વઝીરે કંપનીની મદદ માંગી અને તેની મદદથી મરાઠાઓને હાંકા કાઢ્યા. આ વખતે રેહિલાઓએ માત્ર પાંચ લાખ રૂપીઆ નવાખ વઝીરને આપ્યા. આથી કંપની અને વઝીર વચ્ચે લખાણ કરવામાં આવ્યું કે કંપનીને વઝીરે ૪૦ લાખ રૂપીઆ રોકડા અને લડાઈનો ખર્ચ આપવો. અને રેહિલખંડને તાબે કરવું. આ કરાર મુજબ બીજા વર્ષે રેહિલાઓને ફરીથી હરાવવામાં આવ્યા.

કંપનીનો કારભાર હિંદુસ્તાનમાં ધણીજ ખરાબ રીતે ચાલતો હતો. એ વાત ઈંગ્લાંડમાં ખબર પડી ત્યારે ત્યાંના મુત્ત-દ્વીઓએ તે કારભારને વખોડી કાઢ્યો અને જણાવ્યું કે કંપનીનો ચેચુલેટીંગ એક્ટ તમામ મુલક અને કારભાર ઈંગ્લાંડના રાજના હુકમ નીચે લાવવો જોઈએ. તેથી ચેચુલેટીંગ એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૩. તેમાં નીચેના મુખ્ય મુદ્દાઓ હતા; (૧) હિંદુસ્તાનમાં ખંગાળાના કારભાર માટે એક ગવર્નર નીમવો અને તેને મદદ કરવાને ૪ સભ્યો નીમવા. (૨) તેઓની મુદત પાંચ વર્ષથી વધારે હોવી જોઈએ નહિ. કારભાર કૌન્સિલની બહુમતીથી ચાલવો જોઈએ. (૩) ખંગાળાની સરકારને વડીસરકાર ગણવામાં આવી અને મદ્રાસ અને મુંબાઈની સરકારે લડાઈ અને સૂલેહ કરવાની બાબતમાં તેની સમંતિ લેવી. (૪) કલકત્તામાં એક વરિષ્ઠ કોર્ટ નીમવામાં આવી. અને તેના ન્યાયાધીશોની નીમણુંક ઈંગ્લાંડની સરકારે કરવી (૫) રાજ્યો, નવાબો અને વેપારીઓ પાસેથી કાંઈપણ જાતની બક્ષીસ લેવી નહિ. આ કાયદાનો હેતુ કંપનીના અનિયમીત કારભાર પર અંકુશ

રાખવાનો હતો. બહુમતીના કાયદા મુજબ ચાલવાથી ગવર્નરને તેના સભ્યો સાથે તકરારમાં ઉતરવું પડતું હતું. આથી કેટલીક વખતે ગવર્નર જનરલની સ્થિતિ કફેડી થતી.

નંદકુમાર ખોટો જમીનદાર હતો. તેણે હેસ્ટિંગ્સ ઉપર લાંચ લેવાનો આરોપ મૂક્યો હતો. નંદકુમારપર કાવત્રાના આરોપસર વરિષ્ઠ અદાલતમાં કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું; અને તેને ગુન્હેગાર મહારાજા નંદકુમાર ઠરાવવામાં આવ્યો હતો. પાછળથી તેનાપર બનાવટી દસ્તાવેજોપર સહી કરવાનો ખોટો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. ગુન્હે સાબીત થયો હતો. અને નંદકુમારને ફાંસીની સજા થઈ. આમાં નંદકુમારને અન્યાય થયો હતો, કારણકે હિંદી કાયદા પ્રમાણે ખોટી સહી કરવાના આરોપ માટે ફાંસીની સજા કરવામાં આવતી નહોતી.

અયોધ્યાના નવાબે કાશીરાજપરના બધા હકકો કંપનીને સોંપી દીધા હતા. તે બદલામાં મહારાજા ચૈયતસિંહને સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરવાના હક કંપની તરફથી મળ્યા હતા. આથી કાશીરાજ ચૈયતસિંહ કાશીરાજે કંપનીને રર૫ લાખ રૂપિયા વાર્ષિક ખંડણી આપવાને કબુલ્યું હતું; અને તેના રક્ષિત રાજ તરીકે રહેવાનું લખી આપ્યું હતું. પાછળથી કંપનીને ફ્રેંચ, મરાઠા અને હૈદર સાથે લડાઈ થઈ તેને માટે હેસ્ટિંગ્સે કાશીરાજ પાસે બે લાખ રૂપિયા લીધા, અને પાંચ લાખનો તેને દંડ કરવામાં આવ્યો હતો. તે આપતા ઠીક થઈ તેને ૫૦ લાખનો દંડ કરવામાં આવ્યો. તે વસુલ કરવા હેસ્ટિંગ્સ કાશી ગયો; પણ ત્યાં બળવો થયો તેમાં હેસ્ટિંગ્સ સપડાયો. મહામુસીબતે તે ત્યાંથી નાસી છુટ્યો. ચૈયતસિંહ પોતાનો ખાનગી ખજાનો લઈને નાસી ગયો. હેસ્ટિંગ્સે હવે ચૈયતસિંહને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો અને તેના બાણેજને વાર્ષિક ૪૦ લાખ રૂપિયાની ખંડણી આપવાની શરતે ગાદીએ બેસાડ્યો. આમાં હેસ્ટિંગ્સની ભૂલ હતી. ચૈયતસિંહ પાસેથી બળજબરીથી પૈસા લેવાનું કાંઈ

કારણ નહોતું. તેમજ ખજાનો ખાલી થઈ ગયો હોવાથી તેને કાંઈ મલ્યું પણ નહિ.

હેસ્ટિંગ્સે આ બાબતમાં પણ ઘણી મોટી ભૂલ કરી હતી. અયોધ્યાનો નવાબ કંપનીને લશ્કરનો ખર્ચ આપવા તૈયાર હતો. પણ ખર્ચમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી તેનું દેવું વધી

અયોધ્યાની

બેગમો.

ગયું. એટલામાં અયોધ્યામાં દુકાળ પડ્યો, એટલે કંપનીને કાંઈ મળી શક્યું નહિ. આ વખતે મરાઠા સાથે તથા હૈદર સાથે લડાઈઓ ચાલતી હતી; તેથી કંપનીને પૈસાની જરૂર હતી. હેસ્ટિંગ્સે નવાબ સાથે કરાર કરી તેની સાવકી મા અને દાદીની જાગીરો ખાલસા કરી; અને રૂ. ૭૬ લાખ જેટલો ખજાનો છીનવી લીધો. આથી કાંઈ બધું દેવું પત્યું નહિ. ઉલટી કંપનીની આબરૂ ગઈ.

ઇ. સ. ૧૭૮૫માં હેસ્ટિંગ્સ રાજનામું આપી ઇંગ્લેન્ડ ગયો. ત્યાં તેના પર કેટલાક આરોપો મૂકાયા; અને તેના પર સાત વર્ષ સુધી કામ આવ્યું. રાહિલખંડ, બેગમો, ચૈયતસિંહ, નંદકુમાર

હેસ્ટિંગ્સના વગેરેની બાબતોમાં તેને જવાબદાર ગણવામાં કારભારનો અંત. આવ્યો અને દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યો. હેસ્ટિંગ્સે નિર્દોષ સાબીત થવાના ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા અને પુબ્બળ પૈસા વેચ્યાં. આખરે તે નિર્દોષ ઠર્યો. પણ તે છેવટે તદ્દન નિર્ધન થઈ ગયો. તેથી કંપનીએ તેને ૪ હજાર પૌંડનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં તે મરણ પામ્યો.

કંપનીના વહીવટ દરમ્યાન ઘણી ગેરવ્યવસ્થા અને નાણાંની ખોટ જણાઈ તેથી ઇંગ્લેન્ડની સરકાર તરફથી નીચેનું બીલ પસાર કરવામાં આવ્યું. આથી પરિણામ એ આવ્યું કે રાજ્ય

ફ્રેડકસ અને પીટના વહીવટ કંપનીના હાથમાં માત્ર નામનોજ રહ્યો બીલો.

(૧) ફ્રેડકસનું બીલ:—ફ્રેડકસના બીલ પ્રમાણે કંપનીનો કારભાર ૬ સભ્યોને સોંપી દેવામાં

આવ્યો. પીટના બીલ પ્રમાણે કંપનીના કારભારના બે વિભાગ થયા. (૧) રાજકીય કારભાર રાજથી નીમાયેલા ૬ સભ્યોના હાથમાં રહ્યો અને વેપાર વિષેની આખતમાં કંપની પહેલાંની માફકજ સ્વતંત્ર રહી. પીટના બીલથી રાજ્યવ્યવસ્થા ફરી ગઈ અને રેગ્યુલેટીંગ એક્ટમાં જે ખામીઓ હતી તે દૂર થઈ. (૨) કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સની સંમતિ વિના ગવર્નર જનરલ લડાઈ અથવા સૂક્ષ્મ કરી શકે નહિ. (૩) ગવર્નર જનરલની કૌન્સિલમાં હવે ત્રણજ સભ્યો નીમવામાં આવ્યા. (૪) મુંબઈ અને મદ્રાસને એવા ત્રણ સભ્યોની કૌન્સિલ આપવામાં આવી. (૫) કંપનીના નોકરોને લાંચ રૂશવત લેવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું. આ બીલથી કંપનીની રાજ્યકીય સત્તા ઘટી ગઈ.

હેરિટિંગ્સ પછી જોન મેક્સફર્સન કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ થયો. તેના વખતમાં કાંઈ જાણવા જેવો બનાવ બન્યો નથી.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. વૉરન હેરિટિંગ્સના પહેલા કારભાર દરમ્યાન કયા કયા સુધારા થયા ? ૨. રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ વિશે શું જાણો છો ? ૩. મહારાજા નંદકુમાર, ચૈયતસિંહ, અને અયોધ્યાની બેગમે સાથે હેરિટિંગ્સની વર્તણૂંક જાણાવો. ૪. ફ્રેક્સ અને પીટના બીલો પર દુંક નોંધ કરો અને તેથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને લાભ થયો કે ગેરલાભ તે કહો.

પ્રકરણ ૩૫મું.

લોર્ડ કેર્નવોલિસ. ત્રીજો મહેસુર વિગ્રહ, અને સુલેહ. કેર્નવોલિસના સુધારા અને કાયમની જમાખંધી. સરજેનશોર. નિઝામ અને મરાઠા વિગ્રહ, સરજેનશોરની રાજ્યનીતિ.

કેર્નવોલિસ હિંદુસ્થાનમાં
ગર્વનર જનરલ તરીકે ઇ. સ.

૧૭૮૬માં

લોર્ડ કેર્નવોલિસ આવ્યો.
(ઈ.સ. ૧૭૮૬-૧૭૯૩) તેને કૌન્સિલના મત

વિરૂદ્ધ અગત્ય બાબતોમાં વર્તવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. તેના વખતમાં બે અંગત્યની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જોવી બની. (૧) ત્રીજો મહેસુર વિગ્રહ અને તેણે કરેલા સુધારા.

લોર્ડ કેર્નવોલિસ

દીપુએ માંગલોરના કરાર કર્યા
પછી કેનારા દેશના ખ્રિસ્તીઓપર હુમલો કર્યો અને તેમને મુસલમાન થવાની ફરજ પાડી. કુર્ગ પર ચઢાઈ

કરી અને ત્યાંના લોકોને મુસલમાન ધર્મ પાળવાની ફરજ પાડી. પછી મલખાર કિનારાના રહેવાસીઓને પણ મુસલમાન ધર્મમાં જોડાવાની ફરજ પાડી. પછી તેણે ત્રાવણકોરના રાજા પર ચઢાઈ

કરી અને તેનો કિલ્લો તોડી પાડવાનું તેને કહ્યું. ત્રાવણકોરનો રાજા અંગ્રેજોનો મિત્ર હતો તેથી તેણે તેઓની મદદ માંગી અને લડાઈ જાહેર થઈ. નિઝામ અને મરાઠાઓ પણ દીપુની વધી ગયેલી સત્તાથી

બહીતા હતા તેથી તેઓ અંગ્રેજોની સાથે જોડાયા. હોર્ડ કોર્નવોલિસ મદ્રાસ થઈને મહેસુલ લશ્કર લઈને ગયો. તેણે મેંગલોર લીધું અને શ્રીરંગપટ્ટનમ પર ચઢાઈ કરી. ટીપુ આરીકેરી આગળ હારી ગયો. તે દરમિયાન મરાઠાઓ કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા નદીના વચ્ચેના બધાં પ્રાંતો પર ફરી વળ્યા. પછી શ્રીરંગપટ્ટનમે ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો તેમાં કુર્ગનો રાજા વીરસજ જોડાયો હતો. એટલામાં ટીપુએ સૂલેહની માંગણી કરી.

શ્રીરંગપટ્ટનમા કરારથી સૂલેહ થઈ હતી. ટીપુએ મેંગલોર સિવાય મલખાર, ડોંડોગલ અને બાહમહાલ અંગ્રેજોને આપ્યા. નિઝામ અને મરાઠાઓને પણ પોતાના રાજ્યનો થોડો ભાગ

સૂલેહ.

આપ્યો. તે કંપનીનો આશ્રિત બન્યો. અને કરોડ રૂપિયાનો દંડ કંપનીને આપ્યો. દંડ ભરાય ત્યાંસુધી બે શાહજહાઓને કંપની પાસે રાખવાનું કબુલ કર્યું. આથી ટીપુની સત્તા નરમ થઈ ગઈ.

(૧) કોર્નવોલિસે ન્યાયખાતું સુધાર્યું. મુલકીખાતાને અને ન્યાયખાતાને જુદું પાડ્યું; અને ચાર પ્રાંતિક અદાલતો સ્થાપી. વકાલો માટે પરીક્ષાની પદ્ધતિ દાખલ કરી. (૨) પોલીસ ખાતું સુધાર્યું.

સુધારાઓ.

ફોજદારી ગુન્હાઓ માટે પ્રાંતની અને જિલ્લાની અદાલતોને ન્યાય આપવાની સત્તા આપવામાં આવી. સનદી નોકરી દાખલ કરવામાં આવી. ખાનગી વેપાર કરવાની પદ્ધતિ કઢી નાંખી અને અમલદારોના પગારમાં વધારો કર્યો.

(૩) બંગાળામાં કાયમને માટે મહેસુલ દાખલ કર્યું. આથી બંગાળાના જમીનદારો સરકારને ઇ. સ. ૧૭૮૩માં જે મહેસુલ ભરતા હતા તેજ હંમેશને માટે કાયમ રહ્યું અને જમીનની

કાયમની

જમાબંધી.

માલીકા તેઓની રહી. આ પદ્ધતિ દાખલ કરવાથી કંપનીને પહેલાં તો લાભ થયો. પણ પાછળથી કંપનીને ખોટ ગઈ. કારણકે જમીનદારો પોતાની જમીનપર વધારે દરકાર રાખતા ગયા, તેને સુધારી અને ઘણું મહેસુલ એકઠું કર્યું.

સર જોન શોરના કારભાર દરમ્યાન ખાસ જાણુવા જેવી હકીકત
 સર જોન શોર બની નથી. તેણે દેશી રાજ્યોના કારભારમાં માર્યું
 ઇ.સ. ૧૭૯૩થી ૧૭૯૮ માર્યું નહોતું. તેની રાજ્યનીતિ દેશી રાજ્યોની
 વચ્ચે પડવું નહિ તે હતી તેથી કેટલાક ગેરલાભ થયા.

મરાઠાઓએ આ શાંત રાજ્યનીતિનો લાભ લઈ નિઝામ પર
 હુમલો કર્યો. અંગ્રેજોએ નિઝામને મદદ કરી નહિ. તેથી નિઝામ કુરુડલા
 આગળ સખત રીતે હારી ગયો. અયોધ્યાના
 નિઝામ અને મરાઠા રાજા અથવા નવાબ અસફુદ્દૌલાના મરણ પછી
 વચ્ચે વિઝહ. વઝીરઅલી અયોધ્યાનો નવાબ થયો. પણ એ
 ખરો વારસ ન હોવાથી સર જોન શોરે પૂરી
 તપાસ કર્યા પછી તેને પેન્શન આપ્યું અને તેના ભાઈ સદતઅલીને
 ગાદી આપી. ઇ. સ. ૧૭૯૩માં કંપનીને એક નવો પટો મળ્યો. તે
 પ્રમાણે કંપનીને પરદેશનાં વેપાર સાથે કેટલીક છુટ મળી.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો—૧. લોર્ડ કેર્નવોલીસના સુધારા આપો.
 ૨. કાયમની જમાબંધી વિશે જે જાણુતા હો તે લખો. ૩. સર જોન
 શોરની રાજ્યનીતિ કેવી હતી ? તેનાથી લાભ થયો કે ગેરલાભ ?

પ્રકરણ ૩૬ મું

માર્કિવસ ઓફ વેલેસ્લી.

દેશની સ્થિતિનું અવલોકન. વેલેસ્લીના સુધારા વધારા અને સહાયકારક યોજના. ચોથો મહેસુર વિગ્રહ. ટીપુ. ખાલસા થયેલા દેશો.

સર જોન શેર પછી માર્કિવસ વેલેસ્લી અથવા લૉર્ડ મોર્નિંગટન

ગવર્નર જનરલ થયો.

તે હિંદુસ્તાન આળ્યો

તે વખતે હિંદમાં ચાર

બળવાન રાજ્ય હતાં—

મહેસુર

હિંદુસ્થાનની અને

સ્થિતિ. નિઝામ

નું રાજ્ય

મરાઠા રાજાઓ પેશ-

વાની સત્તા તળે. અને

કમ્પની સરકાર. વેલે-

સ્લીનો ઇરાદો, દેશમાં

બીજા કાલકાળો, અંધેર

અને જનમાલની ખીન

સલામતી દૂર કરી

એક સાર્વભૌમ્ય સત્તા

સ્થાપવાનો હતો.

માર્કિવસ વેલેસ્લી

તેણે મુખ્ય કાર્ય સહાયકારક યોજના સ્થાપવાનું કર્યું. આ યોજના ચોડે ઘણે અંશે અયોધ્યા, કર્ણાટક, સુરત, તાંજોર, અને બંગાળના

સહાયકારક
યોજના.

રાજ્યમાં વેલેસ્લી આવ્યો ત્યાર પહેલા દાખલ થઇ હતી. વેલેસ્લીએ તેમાં ઘટતા સુધારાઓ કર્યા અને બધા રાજ્યમાં તે દાખલ કરવાનો ઇરાદો કર્યો. આ યોજનાની ઘણાં રાજ્યોથી સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો. છતાં એકંદરે હિંદી પ્રગ્નને લાભ થયો. કારણકે તેથી બધે શાંતિ પ્રસરઇ. આ યોજનાના મુખ્ય હેતુઓ નીચે પ્રમાણે હતાં. (૧) દરેક રાજ્યે કંપની તરફથી મળતું એક લશ્કર રાખવું અને તેનો ખર્ચ આપવો. (૨) કંપનીનો એક પ્રતિનિધિ રાખવો. (૩) કંપની સિવાય બીજા કોઇ સાથે પત્રવ્યવહાર રાખવો નહિ. (૪) આ હક બદલ કંપની દરેક રાજ્યને મદદ કરે. (૫) સગીર રાજાની કારકીર્દી દરમ્યાન કંપની રાજ્યદારભાર ચલાવે. આ યોજના પેશ્વા, મહેસુર, નિઝામ અને રજપુત રાજાઓએ તથા ભોપાળ અને વડોદરાના રાજાએ સ્વીકારી. આ યોજનાથી તોફાનો લૂંટફાટ વગેરે બંધ થયા, રાજ્યદારભારમાં સુધારો થયો અને લોકો સુખી થયા. કંપનીને લશ્કરનો ખર્ચ ઓછો થયો. રાજાઓની ચિંતા ઘટી; પણ તેથી તેઓ આળસુ અને હાલુ થઇ ગયા. પણ કંપનીને તો એવડો લાભ થયો; એક તો એવા રાજાઓના રાજ્યદારભાર સંભાળવાની તક મળી અને કંપનીનું રાજ્ય ચક્રવર્તી થયું. આ યોજનાથી હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સંપૂર્ણ સ્થાપના થઇ.

વેલેસ્લીએ કેટલેક સ્થળે દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ બંધ કરી. કેટલેક ઠેકાણે બ્રિટિશ સત્તા દાખલ કરી. અને અંગ્રેજો સિવાય સુધારા વધારા. બીજા કોઇ યુરોપીયન પ્રગ્નના અમલદારોને દેશી રાજ્યોમાં રહેવા દેવા નહિ, એ સૂત્ર તેણે દાખલ કર્યું.

ડીપુએ લશ્કર એકઠું કર્યું હતું અને ફ્રેંચ ગવર્નરને પોતાની મદદે બોલાવ્યો હતો. ફ્રાંસના બળવાન સરદાર નેપો-
ચોથા મહેસુરવિગ્રહ લીયનને તેણે હિંદુસ્થાન આવવાનું અને અંગ્રેજ (ઇ. સ. ૧૭૯૯.) લોકોને હાંકી કાઢવાનું લખ્યું હતું. સહાયક યોજનાનો સ્વીકાર કરવાની તેણે ના પાડી હતી.

તેથી લડાઈ શરૂ થઈ. અંગ્રેજોએ તેને સિધ્ધેશ્વર આગળ હરાવ્યો. પછી તેણે શ્રીરંગપદ્મના ઘેરાનો બચાવ કર્યો પણ ત્યાં તે લડતા મરણ પામ્યો. તેના શાહજાદાઓને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા અને પછી વેલોર મોકલવામાં આવ્યા. કૃષ્ણરાજને મ્હેસુરની ગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યો અને તેણે સહાયક યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો. આથી કંપનીને દક્ષિણ કાનડા, કોઈમ્બતુર, અને શ્રીરંગપદ્મ મળ્યા. નિઝામને પણ કેટલોક મુલક મળ્યો. પણ કંપનીને દેવા પેટે તે પાછો આવ્યો. આથી કંપનીના રાજ્યનો ધણો વિસ્તાર થયો.

દીપુ એના બાપના જોટલો બહાદુર હતો પણ તેના જોટલું તેનામાં
ડહાપણ નહોતું. તે ધર્મોષ હતો. હિંદુઓ અને
દીપુ. તેમના મંદિરો પર તેણે ધણો જીવન કર્યો હતો. તેને

કાવ્યશાસ્ત્ર, કળા, ઇતિહાસ અને દ્વિદસુપ્રીતો શોખ હતો. તેણે ઘરના ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો હતો.

(૧) તાંજોરનો રાજા તેની પ્રજા પર જીલમ ગુજારતો હતો તેથી ત્યાંના લોકો દેશ છોડી ખીજે જવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૭૯૯માં તે રાજા મરણ પામ્યો અને ગાદીના હકને માટે તકરાર થઈ.

ખાલસા કરેલા દેશો. આ તકરારનો નીવેડો લાવવાને અંગ્રેજોને કહેવામાં આવ્યું અને વેલેસ્લીએ તેના હકદાર વારસોને પેન્શન આપીને તાંજોર અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડી દીધું.

(૨) કર્ણાટક. ઇ. સ. ૧૮૦૧માં મહમદઅલીનો પુત્ર મરી ગયો. તેણે ટીપુને ચોથા મહેસુર વિગ્રહમાં મદદ કરી હતી એવું માલમ પડવાથી તેના વારસને પેન્શન આપવામાં આવ્યું અને કર્ણાટકને અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યું. આથી આખો મદ્રાસપ્રદેશ અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવ્યો. (૩) અયોધ્યામાં સાદતઅલી ખરાબ રીતે રાજ્ય કરતો હતો અને લોકો પર જીલમ ગુજારતો હતો. તેથી સહાયક યોજના પ્રમાણે ત્યાં લશ્કર રાખવામાં આવ્યું અને દોઆબ અને શેહિલખંડ અંગ્રેજોને મળ્યા. (૪) સુરતનો નવાબ મરી ગયો તેથી સુરત પણ અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યું. (૫) ભોંસલેએ અંગ્રેજોને ઓરિસા આપ્યું. (૬) સિંધિયાએ ગંગા અને જમના નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ અને દિલ્હી, આગ્રા અને ભરૂચ આપ્યા. (૭) ગાયકવાડે ગુજરાત પ્રાંતના કેટલાંક પરગણાં આપ્યા. એટલામાં વેલેસ્લીને ઇંગ્લાંડ બોલાવી લેવામાં આવ્યો. કારણ કે એની રાજ્ય પદ્ધતિ ડિરેક્ટરોને અનુકૂળ થઈ પડી નહિ.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. વેલેસ્લીએ હિંદમાં આવી શું સ્થિતિ નિહાળી અને તેથી તેણે ક્યા ક્યા સુધારા કર્યા? ૨. ટીપુ અને ચોથા મહેસુર વિગ્રહની ટુંક હકીકત આપો. ૩. વેલેસ્લીએ ક્યા ક્યા દેશો ખાલસા કર્યા? ૪. ટીપુના ચારિત્ર વિશે ટુંક નોંધ કરો.

પ્રકરણ ૩૭ મું

લોર્ડ મિન્ટો

લોર્ડ કોર્નવોલીસ બીજીવાર. વેલોરનો બળવો. લોર્ડ મિન્ટો. બુંદેલખંડ અને ત્રાવણકોરમાં બળવો. રજપૂતાનામાં આંતરવિગ્રહ. શીખ પ્રજા અને અંગ્રેજ. મદ્રાસમાં બળવો.

વેલેસ્લી પછી લોર્ડ કોર્નવોલિસ ગવર્નર જનરલ તરીકે આવ્યો. પણ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પછી તરતજ મરણ લોર્ડ કોર્નવોલિસ પામ્યો અને તેની જગ્યાએ ક્રૌલિલના એક જુના (બીજીવાર) અને સબ્ય ખાલોની નીમણુંક કરવામાં આવી. તે શાંત સર જ્યોર્જ ખાલો રાજ્યનીતિ ચાલતો હતો તેથી તેને હોલ્કર અને સિંધીયા સાથે સૂઝેલ કરી. રજપૂત રાજ્યો સાથેના કરારો રદ કરવામાં આવ્યા તેથી હોલ્કરે તેઓને દુઃખ દેવા માંડ્યું.

મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ વીલીયમ બેન્ટિકે લશ્કરી અમલદારની સલાહથી લશ્કરમાં કેટલાક સુધારા કર્યા. તેણે દિંદી સિપાઇઓને તેઓના જાતિચિહ્નો રાખવાની મના કરી અને દેશી વેલોરનો બળવો પાઘડીને બદલે હટ (તડકાથી માથાનું રક્ષણ ઈ. સ. ૧૮૦૬. કરનારી મોટી ટોપી) પહેરવાનો હુકમ કર્યો. આથી સિપાઇઓએ ધાર્યું કે સરકાર તેઓને ખ્રિસ્તી બનાવવા માંગે છે. વળી અધુરામાં પુરું દીપુના છોકરાંઓએ તેમને ઉશ્કેર્યા. સિપાઇઓએ બળવો કર્યો અને અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાંખ્યા. થોડા વખત પછી જનરલ ગેલેસ્પી આર્કટથી લશ્કર લાવ્યો અને તરતજ બળવાને દાબી દેવામાં આવ્યો. ગવર્નર બેન્ટિકે અને લશ્કરી અમલદારોને પોતાની જગ્યા પરથી ખસેડી મૂકવામાં આવ્યા અને દીપુના છોકરાઓને વેલોરથી ખસેડી કલકત્તા મોકલ્યા.

સર જ્યોર્જ બાર્લો કામચલાઉ ચર્ચનાર બનરલ હતો, તેથી લોર્ડ મિન્ટોની ગવર્નર બનરલ તરીકે કંપનીના ડિરે-
લોર્ડ મિન્ટો કટરોએ નિમણૂક કરીને મોકલ્યો. તે તટસ્થ
ઇ.સ. ૧૮૦૬થી ૧૮૨૩ રહેવાની તરફેણમાં હતો; પણ કંપનીના હક્કોનું
રક્ષણ કરવા માટે તેને યુદ્ધ કરવું પડ્યું.

જે જાટોએ ત્યાં બંડ કર્યું હતું તેઓને દાખી દેવામાં આવ્યા.
બુંદેલખંડ અને બુદેલખંડનો કાલંબરનો કિલ્લો તામે કરવામાં
ત્રાવણકોરનો બળવો આવ્યો અને શાંતિ સ્થપાવામાં આવી.

ઉદેપુરના રાજાને એક સુંદર કુંવરી હતી. તેનું નામ કૃષ્ણાકુમારી
હતું. જયપુર અને જોધપુરના રાજાઓ તેને પરણવા
રજા પૂતાનામાં માંગતા હતા. તેઓની વચ્ચે તકરાર થઈ. તેથી
આંતરવિગ્રહ તેઓએ લોર્ડ મિન્ટોની મદદ માંગી. પણ લોર્ડ
મિન્ટોને તટસ્થ પદ્ધતિ રાખવાનો કંપનીના ડિરે-
કટરોનો હુકમ હતો તેથી તેણે કોઈને મદદ કરવાની ના કહી. પણ
એક અધ્યાન સરદાર અમીરખાંએ અવારનવાર તે રાજાઓને મદદ કરી.
હોદ્દર અને સિંધીયાએ પણ અ:માં ભાગ લીધો હતો. આખરે કુંવરીના
બાપે તને ઝેર પાઈ વિગ્રહનો અંત આણ્યો.

ઇરાન, અફઘાનીસ્તાન અને લાહોર એલચીઓ મોકલવામાં આવ્યા
અને સૂણેહનો બદોઅસ્ત જાળવવામાં આવ્યો. મોરિશિયસ, જાવા અને
બુલોન અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યા.

શીખ પ્રજા નાનક ગુરના હાથ નીચે કેળવાયલી હતી. તેઓનો
મુખ્ય ઉદ્દેશ હિંદુ મુસલમાન ધર્મોના સામાન્ય સિદ્ધાંત લઈ એક એવો
ધર્મ બનાવવાનો હતો કે બન્ને પ્રજા એકત્ર થાય
શીખ પ્રજા અને સંપીલી એક પ્રજા બને. મુર્તિપુજાનો અના-
દર કરવો અને માત્ર એક પરમેશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખી

સદ્વર્તનથી ચાલવાનો આ ધર્મ હતો. પણ જ્યેમ અકબરનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો અને તેનો નવો ધર્મ તેની સાથેજ મરી ગયો, તેમ થોડાજ એ નવા પંથમાં જોડાયા, પણ હિન્દુ પ્રજાનો મોટો ભાગ અલગ રહ્યો અને મુસલમાનો તો કદા શત્રુ બન્યા; તેમના ત્રીજા ગુરૂને તેઓએ મારી નાંખ્યો. ગુરૂ હરગોવિંદના હાથ નીચે રહી હથિયાર વતી તેઓના દુશ્મન મુસલમાનોને મારી નાંખ્યા. તેઓનો દસમો ગુરૂ ગોવિંદ હતો અને તેણે શિખ લોકોને ધર્મના સિદ્ધાંતો ઉપરાંત લઠાઈ લડવાનું શીખવ્યું હતું. ચૌરંગજેખના વખતમાં તેણે મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કર્યું, પણ તે હારી ગયો. ત્યારપછી બંદા ગુરૂ થયો અને તેણે ગુમાવેલી કીર્તિ પાછી મેળવી. તેણે સતલજ અને જમના નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ જીતી લીધો. ફરકશીયર રાજ્યે તેને મારી નાંખ્યો અને તેના અનુયાયીઓને ખોળી ખોળીને મારી નાંખવામાં આવ્યા. તેમાંના કેટલાક પંજાબ નાસી ગયા. અને ત્યાં તેઓ સ્વતંત્ર રીતે રહ્યા. ધણા સરદાર પાછળથી ઉભા થયા અને તેઓ અહમદશાહ સાથે લડ્યા અને છુટી છવાઈ જીત મેળવી. અહમદશાહના મરણ વખતે તેઓએ લાહોર અને સરહિંદ જીતી લીધાં. પછી તેઓમાં વિભાગ પડ્યા અને એકબીજા સાથે લડવા લાગ્યા.

રણજીતસિંહ શીખ સરદાર હતો તે ધણો બહાદુર અને રાજનીતિજ્ઞ હતો. તેને પંજાબનો સિંહ કહેના. શીખપ્રજાએ તેને રાજ્ય કબુલ્યો હતો. લકવાને લીધે તેનો ડાબો હાથ તથા પગ રણજીતસિંહ. રહી ગયા હતા. છતાં જ્યારે તે ઘોડેસ્વાર થતો ત્યારે તે જીવાન બહાદુર લાગતો. તેણે કાબુલના ઝમાનશાહને પંજાબ પર ચઢાઈ કરવા મદદ કરી હતી. અને તેથી તે લાહોરનો સુબો થયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૦૫માં રણજીતસિંહે બધાજ સરદારોને તાબે કર્યા અને પંજાબ પર રાજ્ય કર્યું. પણ સરહિંદ ખીજા શીખ સરદારોના તાબામાં હતું. રણજીતસિંહે આ પ્રાંત લેવાની ઇચ્છા કરી તેથી ખીજા શીખોએ અંગ્રેજ લોકોની મદદ માંગી તેથી

રણજીતસિંહ

લોર્ડ મિન્ટોએ મેટકાફને એલચી તરીકે મોકલ્યો. તેણે અમૃતસર આગળ રણજીતસિંહ સાથે કરાર કર્યા; તેથી રણજીતસિંહે અંગ્રેજ લોકોના મિત્ર થઈ રહેવાનું વચન આપ્યું. સરહિંદ અંગ્રેજ લોકોના તાબામાં રાખવાનું કબ્જુલ કર્યું; અને લુધીયાના આગળ એક અંગ્રેજ લશ્કર મૂકવામાં આવ્યું. તેણે અક્ધાન સાથે લડાઈ કરી અને પેશાવર લઈ લીધું. રણજીતસિંહ ઇ. સ. ૧૮૩૯માં મરણ પામ્યો.

રાજા અને પ્રધાન લોકો પર ઘણો જીલમ કરતા હતા. તેથી બંનેને દૂર કરવામાં આવ્યા અને ત્રાવણકોરને ત્રાવણકોર અંગ્રેજ મંડળ નીચે મૂકવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૧૩માં તે તેના રાજાને તે પાછું આપવા આવ્યું.

ખર્ચ ઓછો કરવાને ખાતર મિન્ટોએ લડાઈ વખતે તંબુ વગેરે નાંખવાનો કંટ્રાક્ટ રદ કરવાનું મદ્રાસના ગવર્નરને લખ્યું. આ મદ્રાસના અમલદારોને પસંદ પડ્યું. હારેનો બળવો નહિ. તેથી તેઓએ બળવો કર્યો, પણ તેઓને દાખી દેવામાં આવ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૧૩ના પટા પ્રમાણે હિંદુસ્થાનની સાથે વેપાર કરવાનો કંપનીનો હક્ક લઈ લેવામાં આવ્યો; પણ ચીન સાથેનો હક્ક કાયમ રાખવામાં આવ્યો.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. વેલોરના બળવા વિશે શું જાણો છો? ૨. રજપૂતાનામાં આંતરવિગ્રહ શા માટે થયો અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું તે જણાવો. ૩. શીખ પ્રજા અને તેના સિદ્ધાંતો વિશે શું જાણો છો? શીખ સરદારો કાણુ હતા અને તેણે શું શું કર્યું?

પ્રકરણ ૩૮ મું

નેપાલ વિગ્રહ. પિંઢારાઓ અને હેસ્ટિંગ્સની રાજ્યનીતિ.

માર્કિવસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સ (લોર્ડ મોઈરા) ઇ. સ. ૧૮૧૩થી ૧૮૨૩.

હેસ્ટિંગ્સના રાજ્યકારભારના ૬ અગત્યના બનાવ ધ્યાનમાં લેવા જોવા છે.

નેવારની જત પહેલાં નેપાળમાં રહેતી હતી. રજપૂતો, મરાઠા અને જાટ લોકોએ તેના પર ચઢાઈ કરી હતી અને છત્રી લીધું હતું;

અને તેઓ

(૧) નેપાળ વિગ્રહ. તારાઈની ખી-

ણમાં રહેતા

હતા. આ જાતોએ માંહેમાંહે લગ્ન વ્યવહાર કર્યો અને તેમની પ્રજા ગુરખા કહેવાવા લાગી. ગુરખાઓ બહાદુર અને નીમજ્જલાલ હાડવૈયા છે. ગુરખાઓએ ધીરેધીરે ખીમ્ત પ્રાંતો અને ગામડાંઓ છત્રી લીધા અને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. પછી અંગ્રેજ લોકોના તાબાના અયોધ્યાના બે પ્રાંતો લઈ લીધા. આખરે હેસ્ટિંગ્સે ગુરખાઓને જણાવી દીધું કે અમુક વખતમાં તેઓએ

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ

તે પાછા આપવા. પણ તેઓએ તેમ કર્યું નહિ પણ કલદું કેટલાક અંગ્રેજ સિપાઇઓને મારી નાંખ્યા. તેથી લડાઇ શરૂ થઇ. ગીલેસ્પી અને ઓસ્ટલોની સરદારી નીચે અંગ્રેજ લસ્કર અમીરસીંગ અને બીમસેન થપ્પાની સામું મોકલવામાં આવ્યું. ગીલેસ્પી કઝોંગ અને જેતક લઇ શક્યો નહિ. ઓસ્ટલોનીએ થપ્પાને માલુમ આગળ હરાવ્યો. સૂલેહ કરવાની કોશિષ કરવામાં આવી, પણ અંગ્રેજ લોકોની શરત ધણી કડક હોવાથી સૂલેહ થઇ શકી નહિ. ફરીથી લડાઈ ચાલી અને અંગ્રેજ લોકો હરિહરપૂર અને મકવાનપૂર આગળ જીત્યા. પછી ગુરખાઓને તેઓની રાજ્યધાનીનું શહેર ખટમંડુ ભયમાં જણાવવાથી તેઓએ સલાહ કરી. પરિણામે સિંગાવગી આગળ સૂલેહ કરવામાં આવી અને ગુરખાઓને ધારવાલ, કુમોન અને તારાઇની ખીણનો અમૂક ભાગ અંગ્રેજ લોકોને આપવો પડ્યો. પોતાના રાજ્યદરબારમાં અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ સ્વીકારવો પડ્યો; અને આ પ્રમાણે મસુહી, સીમલા અને નૈનિતાલ વગેરે જાવાના સ્થળો અંગ્રેજ સરદારના તાબામાં આવ્યા.

પીંઢારીઓ, રજપુત, જાટ, મુસલમાન અને મરાઠી જાતના હતા. તેઓનો મુખ્ય ધર્મો લૂંટ કરવાનો હતો. તેઓ લોકોને ધણે ત્રાસ આપતા. તેઓ જંગલમાં અથવા પર્વતની

(૨) પીંઢારીઓ ખીણોમાં ભરાઈ રહેતા. મુસાફરોને લૂંટતા. પ્રથમ અને તેમની સાથે તેઓ મરાઠા સરદારની નોકરીમાં હતા. પણ વિગ્રહ. બ્યારે અંગ્રેજ લોકોએ તેમને તાબે કર્યા ત્યારે

તેઓ લૂંટફાટ કરતા. તેઓને ધર નહોતા, તેઓ ધર્મ પણ પાળતા નહિ અને તેઓને કશીજ લાગણી નહોતી. તેઓના નેતા અમીરખાન, કરીમખાન, ચિતુ અને વસીલ મોહમદ હતા.

રજપુત સરદારોને નુકશાન કર્યા પછી પીંઢારીઓએ નિઝામનો પ્રદેશ અને મલખાર કિનારો લૂંટી લીધો. પછી તેઓએ મદ્રાસ ઇલાકામાં લૂંટ કરી અને હેસ્ટિંગ્સે તેઓને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે મોટું

લશ્કર તૈયાર કર્યું અને પોતે લડાઇમાં હાજર રહ્યો. તેણે તેના સરદારોને મધ્ય અને દક્ષિણ હિંદમાંથી પીઠારીઓને હાંકી કાઢવાનો હુકમ કર્યો અને તેણે પોતે ત્રણ સરદારો સાથે પીઠારીઓને વિગ્રહ. ઘેરી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આમ થવાથી પીઠારીઓને નાસી જવાનો કાંઈ રસ્તો રહ્યો નહિ અને તેઓને તાબે થવું પડ્યું. અમીરખાનને અંગ્રેજ લોકોએ પોતાના પક્ષમાં લીધો અને ટાંકનો નવાખ બનાવ્યો. કરીમખાન તાબે થઈ ગયો. તેથી તેને જાગીર આપવામાં આવી. વસીલમહમદ ઝેર ખાઈને મરી ગયો. અને ચિતુ જંગલમાં નાસી ગયો ત્યાં વાઘે તેને મારી નાંખ્યો. બાકીના પીઠારાઓને કચરી નાંખવામાં આવ્યા. અને તેથી તેમાંના ધણાંએ લૂંટનો ધંધો છોડી દીધો અને શાંત ખેડુત થઈને રહ્યા.

(૩-૪-૫) ચોથો મરાઠા વિગ્રહ, હોલ્કર સાથે અને આપારાહ્ય સાથેના વિગ્રહો વિષે આગળ કહી ગયા છીએ.

(૬) (૧) લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે સુલેહની શાન્તિ સ્થાપી. હિંદમાં અંગ્રેજોની સત્તા મજબૂત કરી. (૨) તેણે હિંદુસ્થાનના લોકોને શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી. અને તેઓની ભાષામાં વર્તમાનપત્ર છાપવાની રજા આપી. (૩) જમીનદારો તેઓના જુના ખેડુનોને કાંઈ ખાસ કારણ સિવાય રજા અને સુધારા. આપી શકે નહિ, (જો તેઓએ જમીનમાં સુધારો કર્યો હોય તો) અને જમીનદારોને ગણોત થું ભરવું તે પણ તેણે નક્કી કર્યું. (૪) તેણે ન્યાયાધીશોના પગારમાં અને સંખ્યામાં વધારો કર્યો. અને ન્યાયની હદ વધારી. (૫) કેસનો જલદી નિકાલ કરવાનું દાખલ કર્યું. (૬) પંચાયત પદ્ધતિ (જ્યુરી) દાખલ કરી. (૭) કલેક્ટરને ગુન્હાના કેસો ચલાવવાની સત્તા આપી.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. પિંઢારીઓ કોણ હતા ? તેમને દાખી દેવાને શા પ્રયત્ન લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે કર્યો ? ૨. હેસ્ટિંગ્સની રાજ્ય-નીતિનું હુંક અવલોકન કરો.

પ્રકરણ ૩૯ મું

લૉર્ડ આમહર્સ્ટ ઇ. સ. ૧૮૨૩ થી ૧૮૨૮.

બ્રહ્મદેશ સાથે વિગ્રહ. ચાકુખાના કરાર. ભરતપુરનો ઘેરો.

લગભગ ઇ. સ. ૧૭૩૫ માં આલમપોરા નામના એક સરદારે આવાની ગાદી પચાવી પાડી. પછી તેણે પોતાના દેશનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો અને ઇ. સ. ૧૭૮૭માં આરાકાનની એક બ્રહ્મદેશ સાથે સ્વતંત્ર સંસ્થા બ્રહ્મદેશ સાથે જોડી દેવામાં આવી વિગ્રહ. અને ત્યાંના લોકો પ્રત્યે તેણે નિર્દય વર્તન દાખવ્યું. તેથી તેઓ અંગ્રેજોના રક્ષણ માટે દોડી ગયા.

આલમપોરાએ તેઓની માંગણી કરી, પણ લૉર્ડ આમહર્સ્ટે તેમને પાછા આપવાની ના પાડી. ઇ. સ. ૧૮૨૨માં બ્રહ્મદેશના લોકો ધણાં સત્તાવાન થયા અને તેઓના સરદાર મહાબંદુલાએ આસામ અને કાચર જીતી લીધા. તેથી તેઓ મગર થયાં અને અંગ્રેજ લોકો સાથે લડવાની ઇચ્છા કરી તેઓએ આરાકાનના લોકોની માંગણી કરી હતી અને લૉર્ડ આમહર્સ્ટે તે પાછા આપવાની ના પાડી હતી. અંગ્રેજોએ મારો સંબંધ રાખવાને માટે ધણાં જુદા જુદા એલચીઓ બ્રહ્મદેશમાં મોકલી આપ્યા હતા. પણ તેઓનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નહિ. મહાબંદુલાએ આસામ અને કાચર લીધાં અને ઇ. સ. ૧૮૨૩માં બ્રહ્મદેશના લોકોએ શાહપૂરીનો ટાપુ કબજે કર્યો, તેથી વિગ્રહ શરૂ થયો. બ્રહ્મદેશનો રસ્તો પર્વત અને જંગલોથી છવાયેલો હોવાથી અંગ્રેજોને લશ્કર મોકલવું જઘણું મુશ્કેલ અને જમીનમાં મોકલવાને બદલે બંગાળમાં રહેતા લશ્કરને લૉર્ડ આમહર્સ્ટે દરિયા માર્ગે મોકલવાનો હુકમ કર્યો, પણ લશ્કરે જવાની ના પાડી. પછી સર આર્ચી બોલ્ડ કમ્પએલને મદ્રાસથી એક મોટું લશ્કર લઈને મોકલવામાં આવ્યા. તેણે રંગુન લીધું, પણ પુષ્કળ વરસાદને લીધે લશ્કરને ધણું ખમવું પડ્યું. મહાબંદુલા

અંગ્રેજ લોકોને રામુ આગલ હરાવીને ચિતાગોંગથી પાછો આવ્યો. પણ દોનાયુ આગળ હારી ગયો અને માર્યો ગયો. પછી અંગ્રેજ લશ્કરે પ્રેમ અને પેગુ લીધાં. તેથી બ્રહ્મદેશના વતનીઓએ સૂલેહ કરવાની માંગણી કરી.

આસામ, આરાકાન અને તિનાસરીમ અંગ્રેજોને મળ્યાં. એક અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ બ્રહ્મદેશમાં રાખવામાં આવ્યો. **યાંદુઆના કરાર.** અને લડાઇમાં ખર્ચ પેટે એક કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજોને મળ્યા. આ કોલકરાર યાંદુઆના કરાર કહેવાય છે. (ઇ. સ. ૧૮૨૬).

ઇ. સ. ૧૮૨૬માં ભરતપુરનો રાજા બળદેવસિંહ મરણ પામ્યો. તે ગાદીનો ખરો વારસ, ગાદી મેળવી શક્યો નહિ. આઝર્લોનીએ ખરા હકદાર વારસને ગાદી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ **ભરતપુરનો ઘેરો.** અમહસ્ટે તેને ટેકા આપ્યો નહિ. તેથી તેણે રાજનામું આપ્યું. આ વખતે દુર્જનસાલ, જે, ગાદી પચાવી પડ્યો હતો, તેણે ગવર્નર જનરલના હુકમનો તિરસ્કાર કર્યો તેથી લોર્ડ આમહસ્ટે લોર્ડ કોમ્પરમીયરને તેની સામે લડવા મોકલ્યો. પછી તેણે ભરતપુરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. તે કિલ્લો ઘણો મજબુત હોવાથી અને ટેકરી પર હોવાથી સહેલાઈથી લઈ શકાય એમ નહોતું. તેથી તેને દારૂગોળા વડે કિલ્લી દેવામાં આવ્યો. દુર્જનસાલને પેન્શન આપવામાં આવ્યું અને કશી મોકલી દેવામાં આવ્યો. પછી છ વર્ષની ઉમરનો સગીર રાજકુંવર જે ખરો હકદાર વારસ હતો તેને ભરતપુરની ગાદીએ તેજ સાલમાં બેસાડવામાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૪૦ મું

વિલિયમ બેન્ટીકના સુધારા. મ્હૈસુર અને કુર્ગ. સુલેહ.

સર ચાર્લ્સ મેટકાફ.

વિલિયમ બેન્ટીકે મદ્રાસના
ગવર્નર તરીકે કામ કર્યું હતું. ઇ.સ.

૧૮૨૮માં તે

લૉર્ડ વિલિયમ ગવર્નરજનરલ
બેન્ટીક. તરીકેનીમાયો.

રાજ્ય નીતિમાં

સુધારા કરી લોકોને સુખી કરવા
અને હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ સત્તા
મજબૂત કરવી એ તેનો હેતુ હતો.
તેણે નીચે પ્રમાણે સુધારા કર્યા
હતા.

સિપાઇઓને લડાઇ દરમ્યાન

જે લથ્થુ

(૧) લશ્કરી સુધારો. આપવામાં

આવતું હતું તે એણે અંધ કર્યું.

વીલીયમ બેન્ટીક.

જે જમીનપર યોગ્ય કર લેવામાં નહે તો આવતો અથવા ઓછો

(૨) મ્હૈસુલી સુધારો. કર લેવામાં આવતો હતો તેના પર તે જમીન-
નની યોગ્યતા પ્રમાણે કર મૂકવામાં આવ્યો.

એણે માળવાથી આવતા અરીણ પર જકાત નાંખી.

તેણે પરગણામાં અદાલતો સ્થાપી અને ન્યાયાધીશની સત્તા

વધારી. હિંદીઓને ન્યાયાધીશની જગ્યાએ મૂકવા

(૩) ન્યાયખાતામાં માંડ્યા. વાયવ્ય પ્રાંતમાં એક વડી અદાલત સ્થાપી;
સુધારો અને દારસી ભાષાને અદલે તે પ્રાંતની માતૃભાષા

અદાલતમાં દાખલ કરી.

સતી થવાનો શિવાજ દૂર કીધો અને બાળવધ અટકાવ્યો. હંગોને પકડી પકડીને દાબી દેવામાં આવ્યા. હંગ લોકો

(૪) સામાજિક મુસાદરાને ધણા હેરાન કરતા હતા. તેઓ ઢોંગી મુધારા અને લુચ્ચા હતા; અને લોકોને લુંટવા એજ તેઓનો ધંધો હતો. તેઓને ફાંસીઆ પણ કહેતા હતા, કેમકે તેઓ જીને લૂટે તેને પહેલા જળે ફાંસો દધ મારી નાંખતા. તેઓ તરેહ તરેહનો વેપ ધારણ કરતા અને પોતપોતામાં એક છુપી ભાષા બોલતા. હંગોને ઝોળખવું બહુ મુશ્કેલ હતું, પણ કર્નલ સ્ક્રીમેન અને કર્નલ મેડેઝ ટેલર એ બે બાહ્યશ અમલદારોને એ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેઓએ હિન્દને હંગોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કર્યું.

રાતા સમુદ્ર મારફતે હિંદુસ્થાન અને યુરોપ વચ્ચેનો વેપાર વરાળ-

(૫) વ્યાપારીક યંત્રથી ચાલતો થયો.

લોર્ડ મેકાલે જે કૌંસિલનો એક સભ્ય હતો તેની મદદથી શાળાઓમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ કર્યું અને તેવી

(૬) શિક્ષણ શાળાઓ વધારી. ડૉક્ટરી જ્ઞાન માટે કલકત્તામાં એક કોલેજ સ્થાપવામાં આવી. દિલ્હીઓને મોટી પદવીઓને માટે તક આપવામાં આવી. રાજા રામમોહન રૉય બ્રહ્મો સમાજનો સ્થાપક હતો તેણે અંગ્રેજી શિક્ષણ સંબંધી પ્રશ્ન ક્યારનોય હાથ ધર્યો હતો; પણ તેને જોઈએ તેટલી મદદ આપવામાં આવી નહોતી.

મહેસુરના રાજા કૃષ્ણરાવ ઘણી ખરાબ રીતે રાજ્ય કરતો હતો.

તેથી લોકો તેની સામું થયા. બેન્ટિકે લશ્કર મોકલ્યું

મહેસુર અને કુર્ગ અને બળવો દાબી દીધો. રાજાને પેન્શન આપવામાં આવ્યું અને મહેસુર અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે

જોડી દેવામાં આવ્યું. કુર્ગમાં પણ અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. તેથી તેના રાજાને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો. લોકોની સંમતિથી તેને પણ અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.

વીસ વર્ષ થયા હતા તેથી કંપનીને નવો પટો મળ્યો. આથી કંપનીનો ચીનનો વેપાર બંધ કરવામાં આવ્યો. વેપારી મંડળ તરીકે તેની કારકીર્દી બંધ થઈ અને તેને બોર્ડ ઓફ ઈ. સ. ૧૮૩૩નો કંટ્રોલની સંમતિથી રાજકીય સત્તા આપવામાં પડે. આવી. ગવર્નર જનરલની કૌંસીલમાં એક સભ્ય વધારવામાં આવ્યો. તે વધારાનો સભ્ય લોર્ડ મેકાલે હતો. ગવર્નર જનરલને અંગ્રેજ રાજ્યસત્તાને માટે કાયદાઓ ધડવાની સત્તા આપવામાં આવી. હિંદીઓને જાહેર નોકરીની તક આપવામાં આવી. એક ચોથો ઇલાકા આગ્રા મુકામે સ્થાપવામાં આવ્યો અને તેને વાયવ્ય પ્રાંત કહેવામાં આવ્યો. મેટકાફ તેનો પહેલો ગવર્નર થયો.

લોર્ડ બેન્ટીનક પછી મેટકાફને થોડા વખતને માટે ગવર્નર જનરલ નીમવામાં આવ્યો. તેણે મેકાલેની મદદથી હિંદના સર ચાર્લ્સ મેટકાફ. છાપખાનાના પ્રતિનિધી રદ કર્યા, ડાયરેક્ટરોને આ કાયદો પસંદ પડ્યો નહિ, તેથી મેટકાફ ઈ. સ. ૧૮૩૬માં રાજીનામું આપી ચાલ્યો ગયો.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧ બ્રહ્મદેશ સાથે વિગ્રહના કારણો આપો. ૨ બરતપુરનો ઘેરો શા કારણથી કરવો પડ્યો ?

પ્રકરણ ૪૧ મું

લોર્ડ ઓકલેન્ડ-ઈ. સ. ૧૮૩૬ થી ૧૮૪૨.

પહેલો અફઘાન વિગ્રહ. ચીન સાથે વિગ્રહ.

અફઘાનિસ્તાનમાં આ વખતે ગાદીને માટે તકરાર થઇ. દોસ્તમહમદ નામના એક અફઘાને ખરો રાજા જે શાહ સુજા હતો તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો અને ગાદી પચાવી પડ્યો. શાહ પહેલો અફઘાન શુજાએ અંગ્રેજ રક્ષણને માટે અરજ કરી અને વિગ્રહ. લુધીઆણા ગયો. અંગ્રેજ સરકારના મિત્ર રણજીતસિંહની પાસે દોસ્તમહમદે પેશાવર પાછું માગ્યું અને તેથી તેણે પણ અંગ્રેજ લોકોની મદદ માંગી. મધ્ય એશિયા અને ઈરાનમાં રશિયનોનું જોર વધારે હોવાથી અંગ્રેજો ખાલ્તા હતા કારણ

લોર્ડ ઓકલેન્ડ.

કે ઈરાનના શાહે હેરાતને ઘેરો બાલ્યો હતો; તેથી અંગ્રેજ સરકારે એ દોસ્તમહમદને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો વિચાર કર્યો. અલેક્ઝાંડર બર્નસને દોસ્તમહમદ તરફ લોર્ડ ઓકલેન્ડે એલચી તરીકે મોકલ્યો પણ તે કાંઈ ફતેહમંદ કાર્ય કરી શક્યો નહિ, કારણ કે અંગ્રેજ સરકારે પેશાવર રણજીતસિંહ પાસેથી તેને આપવાની સાફ ના કહી, કેમકે રણજીતસિંહ અંગ્રેજ સરકારનો સાચો મિત્ર હતો. તેથી તેણે રશિયાની મદદ માંગી, આ

વખતે શાહશુજા, રણજીતસિંહ અને અંગ્રેજો વચ્ચે કોલકત્તા થયા અને દોસ્તમહમદ સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. બે લશ્કર ખોજનધાટ અને ખૈયરધાટ મારફતે મોકલવામાં આવ્યા. કંદહાર ગીઝની અને કાબુલ લેવામાં આવ્યા. અને શાહશુજાને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. આ વખતે રણજીતસિંહ મરણ પામ્યો. ઇરાનના રાજાએ હેરાતનો ઘેરો ઊઠાવી લીધો એટલે લડાઈ બંધ થઈ જત પણ લોડ ઓકલેડે લડાઈ ચલાવી અને અંગ્રેજ લોકોને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડ્યું. બીજા લશ્કરે જલાલાબાદ અને અલી-મસજીદ લીધાં અને કેટલીક લડાઈઓ થઈ પછી દોસ્તમહમદ તાબે થઈ ગયો અને તેને કલકત્તામાં કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી મેકનોટનને અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ તરીકે થોડી લશ્કરી ટુકડી સાથે કાબુલમાં શાહસુલજાના સલાહકાર તરીકે રાખ્યો અને અંગ્રેજ લશ્કર હિન્દ પાછું ફર્યું. લડાઈમાં ભાગ લેનારાઓને સારી ખુશખબતી આપવામાં આવી. અધ્યાનીસ્તા-

દોસ્ત મહમદ

નમાં બે વર્ષ શાંતિ જળવાઈ પણ પાછળથી દોસ્તમહમદના છોકરા અકબરખાને હુલ્લડ કર્યું અને શાહશુજાને, મેકનોટનને અને બીજા અંગ્રેજ અમલદારોને કાબુલમાં મારી નાંખ્યા. જનરલ એલ્ફ્રીસ્ટન તાબે થયો અને સહિસલામત રીતે હિન્દુસ્થાન જવા દેવાનું અકબરખાને વચન આપ્યું, ત્યારે તે કાબુલથી નિકળ્યો પણ જ્યારે ખૈયરધાટમાંથી લશ્કર પસાર થતું હતું ત્યારે પહાડ પરથી પહાણોએ ગોળીચાર કરીને સર્વેનો નાશ

કરી. પણ ફક્ત એકજ અંગ્રેજ, ડોક્ટર બ્રાઇડન જલાલાબાદ જ્યાં જનરલ સેલ પોતાના લશ્કર સાથે હતો ત્યાં આ ખેદકારક ખબર આપવાને આવી શક્યો. અકબરખાનના લશ્કરે જલાલાબાદ પર ઘેરો ઘાલ્યો પણ જનરલ સેલે તેને હરાવીને નસાડ્યો. જ્યારે આ ખબર ઇંગ્લાંડ પહોંચ્યા ત્યારે ઓકલેન્ડને પાછો બોલાવવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૪૦-૪૨માં ચીન સાથે પહેલો વિગ્રહ થયો. પુષ્કળ અશીશુ દાણ આપ્યા વગર અંગ્રેજ વહાણમાં લઈ જવામાં આવતું હતું. તેથી ચીનના રાજાએ અંગ્રેજ લોકોના વહાણ ચીન સાર્થે વિગ્રહ તપાસવા માંગ્યા. લડાઈ જાહેર થઈ. ચીનાઓ હારી ગયા અને હોંગકોંગ અંગ્રેજ સરકારને આપવામાં આવ્યું અને બીજા ચાર બંદરો અંગ્રેજ વેપારને માટે ખુલા મૂકવામાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

લૉર્ડ એલેનબરો ઈ. સ. ૧૮૪૨ થી ૧૮૪૪.

પહેલા અફઘાન વિગ્રહનો અંત. સિંધની જીત. ગ્વાલી-અરનો રાજકારભાર.

લૉર્ડ એલેનબરોએ પહેલા અફઘાન વિગ્રહનો અંત આણ્યો. તેણે જલાલાબાદ અને કંદહાર લશ્કર મોકલી આપ્યા. ત્યાંના લશ્કરને છોડવવામાં આવ્યું અને બહુજ લશ્કર કાબુલ પહેલા અફઘાન તરફ ગયું. અકબરખાન મોટું લશ્કર લઈ તેની વિગ્રહનો અંત સામું થયો પણ તે તદ્દન હારી ગયો. પછી અંગ્રેજ લોકોએ કાબુલનો કિલ્લો અને ત્યાંનું મોટું બજાર દારૂગોળાથી ઉડાવી દીધું; આમ વેર લેવાયા પછી લશ્કર પાછું ફર્યું અને શાહશુજા મરણ પામ્યો હોવાથી દોસ્તમહમદને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. આમ અંગ્રેજોએ ગુમાવેલી કીર્તિ પાછી મેળવી.

ઈ. સ. ૧૮૪૩માં અંગ્રેજ લોકોએ સિંધ જીત્યું. સિંધ બલુચી લોકોએ જીત્યું હતું. અને ત્યાં જુદા જુદા અમીરો રાજ્ય કરતા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૪૨ના કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજ લોકોને સિંધની જીત. થોડો પ્રાંત આપવાનું અને એક અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ તથા થોડું લશ્કર રાખવાનું વચન આપ્યું હતું.

અને સિંધુ નદીમાં આવતી અંગ્રેજ સીમરોને કોલસો પુરો પાડવાનું વચન આપ્યું હતું. લોકોને આ કરાર પસંદ પડ્યા નહિ અને તેથી હૈદરાબાદ આગળ મેજર આર્ટિટ્રામ પર હુમલો કરવામાં આવ્યો અને તે ચાર્લસ નેપીયરની મદદ માંગવા ગયો. નેપીયરને લડાઈનું કારણ મળ્યું અને તેણે અમીરોને મીયાની, હૈદરાબાદ, મીરપૂર અને અમરકોટ આગળ હરાવ્યા. અમીરોને પદ્મશ્રી કરવામાં આવ્યા અને સિંધને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.

દોસ્તરાવ સિંધીયાનો પુત્ર જોકોજી સિંધીયા અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેની રાણી તારાબાઈએ દાદા ખાસજીને રાજ્ય કરવાને માટે નીમવાની ઇચ્છા કરી પણ એલેનબરોએ મામાસાહેબની

ગ્વાલીયરને: નીમણુંક કરી. તેથી ગ્વાલીયરનું લશ્કર તોફાને રાજ્યકારનાર. ચડ્યું. મામાસાહેબની નીમણુંક લશ્કરને પસંદ ન

પડવાથી લડાઈ જાહેર થઈ. ગ્વાલીયરનું લશ્કર મહારાજપૂર અને પૂંચીયાર આગળ હારી ગયું. ગ્વાલીયરમાં વ્યવસ્થા જળવવા અંગ્રેજ લશ્કર રાખ્યું. ગવર્નર જનરલે મહારાણીને પેન્શન આપ્યું. અને એક રાજ્ય કારોબારી મંડળ નીમવામાં આવ્યું. ગ્વાલીયરનું લશ્કર ઘરાડી દેવામાં આવ્યું.

લોર્ડ એલેનબરોના વખતમાં ગુલામી બંધ થઈ. ઈ. સ. ૧૮૪૪માં તે ઈંગ્લાંડ ગયો.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧ પહેલો અફઘાન વિગ્રહ બંધ થવાથી અંગ્રેજોને શું મળ્યું. ૨ સિંધની જીત વિષે શું જાણો છો ? ૩ ગ્વાલીયરના રાજકાર પર ટુંક નોંધ કરો.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

લૉર્ડ હાર્ડિન્ગ.

પહેલો શીખ વિગ્રહ. લૉર્ડ હાર્ડિન્ગના સુધારાવધારા.

રણજીતસિંહના મરણ પછી પંજાબની ગાદી માટે તકરાર ઉભી થઈ અને આખરે દુલીપસિંહ ગાદીએ આવ્યો. તે નાનો હોવાથી એક રાજ્યકારોપારી મંત્રણ સ્થાપવામાં આવ્યું. તે

પહેલો શીખ ખાલસા કહેવાતું હતું. શીખ લશ્કર આ વખતે વિગ્રહ. તોફાને ચઢ્યું અને વધારે પગારની માંગણી કરી.

ખાલસાએ એક લશ્કરને મુલતાનના મૂળરાજ સાથે લડાઈ કરવાને મોકલ્યું. શીખ લશ્કરને પ લાખ રૂપીયા આપી મૂળરાજે સ્તબ્ધ કરી. થોડો વખત શાંતિ રહી. પણ ફરીથી શીખ લશ્કરે શીખ સરકારને હેરાન કરવા માંડ્યું. તેથી રાણીએ લશ્કરને દિલ્લી અને કાશી લુંટવાને મોકલી આપ્યું. રાણીનો મુદ્દો એ હતો કે અંગ્રેજ લશ્કર શીખ લશ્કરને કચડી નાંખશે અને તેથી તે એક જવાબદારીમાંથી મુક્ત થશે. લાલસિંહ અને તેજસિંહની સરદારી નીચે લશ્કરે અંગ્રેજ પ્રાંત ઉપર હુમલો કરીને તેથી વિગ્રહ જાહેર થયો. ફિરોજપૂર આગળ થઈને શીખ લશ્કર મુઠ્ઠી આવી પહોંચ્યું. ત્યાં લડાઈ થઈ તેમાં શીખ લશ્કર હારી ગયું. પછી ફિરોજશહેર આગળ પણ શીખ લોકો ધણી બહાદુરી બતાવ્યા છતાં સરદારના દગાને લીધે હારી ગયા. અંગ્રેજ લોકો બહોવળ આગળ એક વખત ફરીથી હારી ગયા પણ તરતજ શીખોને અલીઆગ આગળ હરાવ્યા. સોઆકિન આગળ મોરચા ઉભા કર્યાં છતાં સરદાર તેજસિંહના દગાથી શીખો હાર્યાં. અંગ્રેજ લશ્કર લાહોરમાં આવ્યું અને ગુલાબસિંહ રાજા થયો. લાહોર મુકામે કરાર થયા. અંગ્રેજોને જલંદર દોઆબ પ્રદેશ મળ્યો, દોહકરોડ રૂપીઆ મળ્યા, અને શીખ દરબારમાં ફક્ત અંગ્રેજોનેજ દાખલ કરવામાં આવ્યા. શીખ

લોકોથી પૂરો દંડ ન લરાયો તેથી બીઆસ અને સિંધુ નદીની વચ્ચેનો, દોઆબ કાશ્મીર, અને હજારના પ્રાંતો કંપનીને મળ્યાં. સહાયક લશ્કર શીખોએ 'નાખ્યું' અને રાણીને વર્ષાસન આપવામાં આવ્યું. આવી રીતે પંજાબ અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવ્યું. કાશ્મીર ગુલામસિંહને સોંપવામાં આવ્યું. તેથી અંગ્રેજ લોકો નિર્ભય થયા.

નહેરકામની યોજના હાથ પર લેવામાં આવી હતી. ગંગાનદીની યોજના હાથપર લેવામાં આવી હતી. ગંગાનદીની મોટી નહેર તેણે તૈયાર કરાવી. આગગાડી દાખલ કરી. લશ્કરનો

સુધારા. ખર્ચ ઓછો કરવામાં આવ્યો અને ઓકટોઇ જકાત બંધ થઇ. સતી, બાળવધ વગેરે રિવાજો

દેશી રાજ્યોમાં ચાલતા હતા તે અટકાવવામાં આવ્યા. પ્રાચીન ઈમારતોનું રક્ષણ કરવાને એક ખાતુ ખોલવામાં આવ્યું. કલકત્તામાં મ્યુનિસીપલ કૌન્સિલ રાખવામાં આવી. રવીવારની રજા પાળવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. પહેલા શીખ વિગ્રહના કારણો આપો. ૨. લોર્ડ હાર્ડિંગના સુધારા જણાવો.

પ્રકરણ ૪૪ મું

લોર્ડ દલહાઉસિ. ઇ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૬.

બીજો શીખ વિગ્રહ. બ્રહ્મદેશ સાથે વિગ્રહ. નિર્વંશ રાજ-ઓના રાજ્યો ખાલસા કરવાની પદ્ધતિ. અયોધ્યા અને વરાડનું જોડાણ. સુધારા.

રાજ્યમંડળ અને અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ મંડળ વચ્ચે તકરાર થઇ. શીખ લશ્કર વેર લેવા માંગતું હતું. મૂળરાજ અંગ્રેજોનું દેવું પતાવી શક્યો નહિ, તેથી તે ગાદી છોડી ગયો. ખાન-

બીજો શીખ વિગ્રહ. સિંહને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. મૂળરાજની ઉશ્કેરણીથી અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાંખવામાં આવ્યા અને મૂળરાજે બળવો જાહેર કર્યો. લશ્કરે મૂળરાજને હરાવ્યું

અને તે મુલ્તાન જતો રહ્યો. ખીજું અંગ્રેજ લશ્કર તેની મદદે મોકલવામાં આવ્યું પણ તે મૂળરાજ સાથે જોડાઈ ગયું. અફઘાન લોકોએ શીખ લોકોને લશ્કર મોકલ્યું તેણે રામનગર આગળ શીખોને હરાવ્યા અને મૂળરાજ કનેથી મુલ્તાન લીધું. પછી ચીલીયનવાલા આગળ ખીજું યુદ્ધ થયું તેમાં અંગ્રેજ લશ્કરને તુકસાન થયું. પણ ગુજરાતની લડાઈમાં શીખ લોકો હારી ગયા. તેથી સુલેહ થઈ. દુલીપસિંહને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો અને ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં એને પેન્શન આપવામાં આવ્યું. મૂળરાજને કેદ કરવામાં આવ્યો. અને આ ખાતું પંજાબ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. શીખ લોકો કનેથી હથિયાર લઈ લેવામાં આવ્યા.

આ વિગતઃ બ્રહ્મદેશના લોકોની અંગ્રેજ વેપારીઓ તરફ ગેર-વર્તણુક બતાવવા માટે થયો. દલહાઉસિએ અંગ્રેજ લશ્કર રંગુન ઉપર મોકલ્યું અને બ્રહ્મી લોકોને ઉત્તર બ્રહ્મદેશમાં બ્રહ્મદેશ સાથે વિગ્રહ. નસાડી મુક્યા. એ સમયે બ્રહ્મદેશનો રાજા મરણ પામ્યો અને નવા રાજાએ અંગ્રેજો સાથે સલાહ ન કરી. આથી પેશુ લઈ લેવામાં આવ્યું અને તેની સાથે આરાકાન અને તેનાસરીમ પ્રાંત ઉમેરી બ્રીટીશ બ્રહ્મદેશ ચીફ કમીશનરની સત્તા નીચે સ્થાપવામાં આવ્યો.

નિર્વેશ રાજાઓના રાજ્યો ખાલસા કરવાની પદ્ધતિ:—

જો દેશી રાજાને પુત્ર ન હોય તો તેનો હક રદ કરવાનો ચાલ દલહાઉસિએ દાખલ કર્યો. તેણે એવું જાહેર કર્યું કે આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ડાકટ્રીન ઓફ લેખ્સ. અંગ્રેજ સરકારને તે રાજ્યો મળવા જોઈએ. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે આઠ દેશી રાજ્યો અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા. તેમાંના મુખ્ય નાગપુર, ઝાંસી અને સતારા હતા.

માર્કિવસ વેલેસ્લીના સમયથી અયોધ્યામાં ખરાબ રીતે રાજ્ય ચાલતું હતું. ત્યાંના નવાબને કેટલીક ચેતવણી આપ્યા છતાં પણ તેણે તેની પદ્ધતિ બદલી નહિ. આખરે દલહાઉસિએ અયોધ્યા ને વરાડનું ધમકી આપી. નવાબને પેન્શન આપ્યું અને જોડાણ. અયોધ્યાને અંગ્રેજ રાજ્યો સાથે જોડી દીધું. હૈદ્રાબાદનો નિઝામ પોતાનું દેવું ચુકવી શક્યો નહિ તેથી અંગ્રેજોએ તેને વરાડ સોંપી દેવાની ફરજ પાડી. આ પ્રમાણે જીત, જોડાણ અને ખાલસા પદ્ધતિથી દલહાઉસિએ અંગ્રેજ રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો

આગગાડીની સડક અને સાધારણ રસ્તાઓ વધારવામાં આવ્યા. ગંગાની નહેર સંપૂર્ણ થઈ. તાર અને ટપાલનો સુધારા. દર નક્કી કરવામાં આવ્યો. જાહેર કામ ખાતું ખોલવામાં આવ્યું. કેળવણી ખાતું પદ્ધતિસર ચલાવવામાં આવ્યું. હિંદીઓ માટે સીવીલ સર્વિસની પરીક્ષા દાખલ થઈ. અને તેઓને કાયદા કાનુન મંડળમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. અંગાળાને માટે એક જુદો લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર નીમવામાં આવ્યો.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. ખીજે શીખ વિગ્રહ શા કારણથી થયો તે કહો. ૨. નિર્વંશ રાજાઓના રાજ્યો ખાલસા કરવાની પદ્ધતિ શા માટે યોજવામાં આવી તે જણાવો. તેનાથી કયા કયા રાજ્યો જોડાયા ? ૩. લોર્ડ દલહાઉસીના સુધારા પર ટુંક નોંધ કરો.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

લોર્ડ કેનિંગ ઇ. સ. ૧૮૫૬ થી ૧૮૬૨.

ઈરાનનો વિગ્રહ. ઇ. સ. ૧૮૫૮ના બળવાના મુખ્ય કારણો. ઇ. સ. ૧૮૫૮નો ઢંઢેરો. લોર્ડ કેનિંગના સુધારા.

મરાઠાના શાહે અફઘાનીસ્તાનના ઉત્તર ભાગમાં ચઢાઈ કરી હેરાત

લીધું. કેનિંગે આઉટ્રામને લશ્કર સાથે મોકલ્યો અને તેણે ઇરાનીઓને હરાવીને ખુશાબર લીધું.

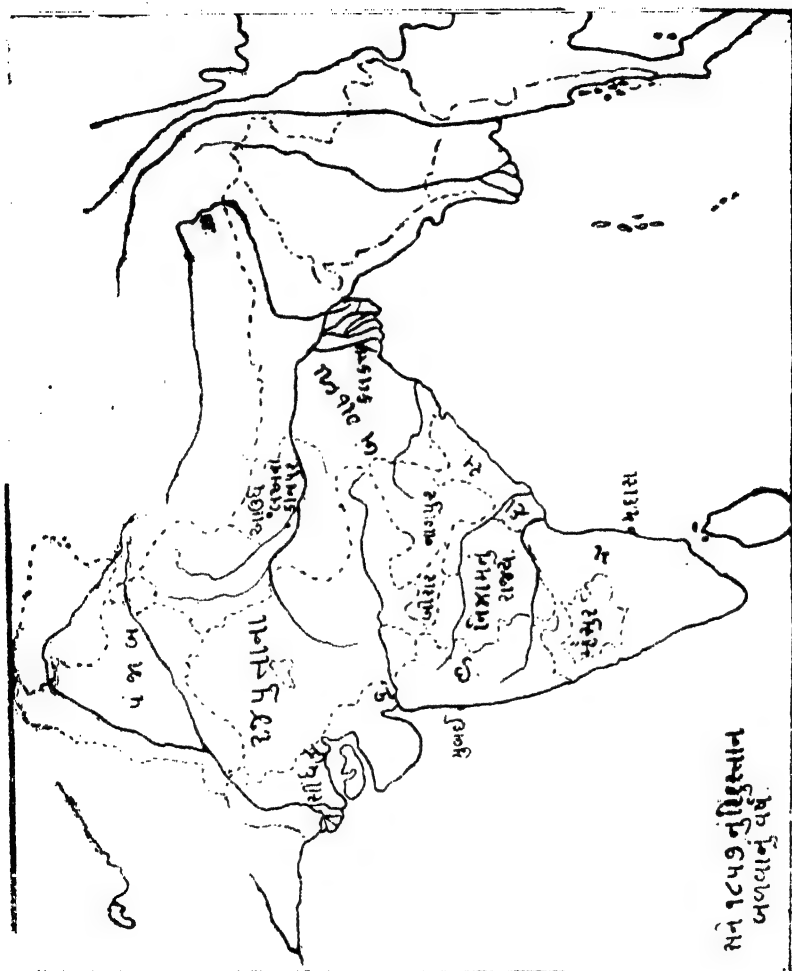
પછી

ઈરાનનો સરેહ વિગ્રહ. કરવામાં આવી.

ઈરાનના શાહનો હેરાતપુરનો દાવો જતો કરવામાં આવ્યો; અને તેણે અંગ્રેજ વેપારનું નફાણું કરવાનું વચન આપ્યું.

લોર્ડ કેનિંગ

(૧) લોર્ડ કનિંગની રાજ્યનીતિથી ઘણાં દેશી રાજ્યો ઉશ્કેરાયા હતા. (૨) મહેસુલની આંકણી લોકોને ઘણી ત્રાસદાયક થઈ પડી હતી.

- (૩) કેટલાક સામાજિક સુધારા, જેવાકે પુનર્લેખ, સતીનો ચાલ બંધ કરવો તથા નિશાળો, પોષ્ટ, તાર, રેલ્વે વગેરે ઇ. સ. ૧૮૫૭ના સુધારાઓ લોકોને અપરિચિત લાગ્યા તેથી તેઓ બળવાના કારણો સામા થયા. (૪) ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ હિંદુ અને ઇસ્લામ ધર્મ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરનારો થઈ પડ્યો.
- (૫) દેશી રાજ્યોમાં અંગ્રેજ લશ્કર દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. (૬) તે વખતે એવું માનવામાં આવતું હતું કે કંપનીનું રાજ્ય ફક્ત સો વર્ષજ ચાલશે. અને ઇ. સ. ૧૮૫૭માં સો વર્ષ પુરા થવા આવ્યા હતા. (૭) હિંદુ લશ્કરને દરિઆપાર જવાની જરૂર પડે જે હિંદુ ધર્મ વિરુદ્ધ હતું. (૮) લખનૌની બેગમે અને ફૈઝાબાદના એક માલવીએ મુસલમાનોને ઉશ્કેરી મૂક્યા હતા. (૯) હુકરની તથા ગાયની ચરખીવાળા કારતુસો લશ્કરમાં દાખલ થયાં જે હિંદુ ધર્મ વિરુદ્ધ હતું.

કલકત્તા, અરખપુર, બહેરામપુર, અંબાલા, લકનૌ વગેરે સ્થળોએ સિપાઇઓએ અમલદારોના હુકમો માન્યા નહિ, તેમજ ભીરતના સિપાઇઓએ કારતુસને અડકવાની ના પાડી. તેથી તેમને બળવાના સ્થાનો સજ થઇ. પરિણામે ખુલ્લી રીતે બંડ થયું; અને અને વિગત. તે ભરતપૂર, ગ્વાલીયર, આગ્રા, કાનપૂર, લકનૌ, અલ્લાહાબાદ, કાશી, બોપાળ, આમુ, ઔરંગાબાદ, હંદ્રાબાદ અને અમદાવાદ સુધી ફેલાઇ ગયું. દેશી રાજ્યોમાંથી અયોધ્યા, શહિલખંડ, ઝાંસીની શૂરી રાણી, તાતીયા ટોપી, નાના સાહેબ વગેરે મુખ્ય હતા. બળવાને દાખી દેવામાં આવ્યો. શીખ લોકોએ આ વખતે ધણી કીમતી મદદ કરી અને અંગ્રેજ સરદાર નિકલસનની સરદારી હેઠળ દિલ્હી સર કરવાને ધણી બહાદુરીથી લડી પોતાના ગુરૂ બંદા જેને જીવનો દિલ્હીમાં ચણી લીધો હતો તેનું વેર લીધું.

અંગ્રેજોએ દિલ્હી તાબે કર્યું. તાતીયા ટોપીને હરાવવામાં આવ્યો. લકનૌ વગેરે શહેરો તાબે થયા. ઝાંસીની રાણી છેવટ સુધી લડી

રણુમાં પડી. ઘણું અંગ્રેજ અમલદારોના ખૂન થયા, તેમની સ્ત્રીઓ અને બાલ બચ્ચાંઓને રૈંહસી નાખ્યાં, પણ વળી બળવો દબાઈ કેટલાક યુરોપીયનોને હિંદીઓ તરફથી આશ્રમ જવાના કારણે. પણ મળ્યો હતો. પરિણામે બળવો ઘણી મહેનતે દાબી દેવામાં આવ્યો. તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે સિપાઈઓ તથા સરદારોમાં સંપ નહતો, અને એકત્ર થઈ કેમ લડવું તે દેશી અમલદારોમાં આવડ નહતી.

કંપનીની તમામ સત્તાનો અંત આવ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૫૮ નો ઢંઢેરો બહાર પડ્યો. આથી વિક્ટોરીઆ રાણી હિંદની માલારાણી થઈ અને ર્વ રાજ્યકારભાર પાર્લામેન્ટ અને તેણીના ઇ. સ. ૧૮૫૮ નો હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો. હિંદના દેશી રાજાઓને ઢંઢેરો. દત્તક લેવાની છુટ મળી બ્રિટિશ રાજ્ય વધારવાની મના થઈ. સર્વધર્મો તરફ સહિષ્ણુતા બતાવવામાં આવશે એવું જાહેર થયું. જમીનપરના તમામ હકોનું રક્ષણ કરવામાં આવશે, તથા નોકરીમાં જાત ધર્મનો ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહિ. ઉદ્યોગ, જાહેર બાંધકામ, કેળવણી વગેરેને ઉત્તેજન આપવામાં આવશે. અમૂક બંડખોરોને માફી આપવામાં આવશે એવું જાહેર થયું.

ઇ. સ. ૧૮૫૯માં બંગાળના ખેડુતોના લાભનું રક્ષણ કરવાને એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. તેથી તેઓને જમીનદારના જીલ્લમો-માંથી બચાવવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૬૦માં

સુધારા. ‘ઇન્ડીયન પીનલકોડ’ મેકાલેએ તૈયાર કરી અને તે પસાર થઈ, ‘ક્રીમીનલ પ્રોસીજર કોડ’

પણ તેજ વર્ષમાં પસાર થઈ, મુંબાઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં વડી અદાલતો સ્થાપવામાં આવી. એણે થોડા ઘણા કર વધાર્યા. ઇન્ડીયા કૌન્સિલ એક્ટ (ઇ. સ. ૧૮૬૨)ના કાયદા પ્રમાણે મદ્રાસ અને મુંબાઈને ધારાસભા આપવામાં આવી. લસ્કરની ફરી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧ ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવાના કારણો આપો. ૨ ઇ. સ. ૧૮૫૮ના ઢંઢેરાથી હિંદુ રાજતંત્ર કોના હાથમાંથી કોના હાથમાં ગયું? અને તેથી શા ફેરફાર થયા? ૩ લોર્ડ કેનીંગના સુધારા જણાવો.

પ્રકરણ ૪૬ મું

લોર્ડ એલ્જન, સર જોન લોરેન્સ અને લોર્ડ મેયો.

વાયવ્ય સરહદ પર તોફાન. ભૂતાન વિગ્રહ. સર જોન લોરેન્સના સુધારા. લોર્ડ મેયોના સુધારા.

(૧) લોર્ડ એલ્જન-ઈ. સ. ૧૮૬૨થી ૧૮૬૩:—કેનીંગ પછી લોર્ડ એલ્જન આવ્યો. પણ તે ઇ. સ. ૧૮૬૩માં વાયવ્ય સરહદ પર મરણ પામ્યો. એના વખતમાં એક બનાવ બન્યો. તોફાન. વાહબી નામના મુસલમાનો વાયવ્ય સરહદ પર તોફાન કરતા હતા. તેમાં કેટલાંક હિંદના મુસલમાનો પણ જોડાયા હતા. એક અંગ્રેજ લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું અને સર જોન લોરેન્સના વખતમાં તોફાનને શાંત કરવામાં આવ્યું.

(૨) સર જોન લોરેન્સ-ઈ. સ. ૧૮૬૪ થી ૧૮૬૯:—ભૂતાનીઓ અંગ્રેજ પ્રાંતો લૂંટી લેતા હતા. એક અંગ્રેજ એલચી મોકલવામાં આવ્યો પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. વિગ્રહ શરૂ થયો. ભૂતાનીઓને દાબી દેવામાં આવ્યા; અને પૂર્વદ્વાર અને બીજા ભૂતાન વિગ્રહ. કેટલાક પરગણાંઓ અંગ્રેજોને મળ્યા.

અફઘાનીસ્તાનનો અમીર દોસ્તમહમદ ઈ. સ. ૧૮૬૬માં મરણ પામ્યો. તેના પુત્ર શેરઅલીને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો, તેથી તેણે અંગ્રેજોની મદદ માંગી. પણ લોરેન્સે મદદ આપવા ના પાડી, કારણ કે અફઘાનીસ્તાનની રાજસત્તામાં વચ્ચે ન પડવું એવી એની માન્યતા હતી.

મૈસુરનો વૃદ્ધ રાજા મરી ગયો તેથી તેના સગીરને ગાદી આપી.

આ વખતે ઓરીસામાં દુકાળ પડ્યો; અને તેથી ઘણા લોકો જૂખમરાને લઇને મરણ પામ્યા. જોઇતા ઉપાયો તે વખતે લઇ શકાયા નહિ, પણ સંર લોરેન્સે જાહેર કર્યું કે સરકારે સુધારા પદ્ધતિસર સુધારાઓ દાખલ કરવા, તે પ્રમાણે આગગાડીના સાધનો, નહેરકામો, દુકાળ ફંડ વગેરે દાખલ કરવામાં આવ્યા. આરોગ્ય ખાતું ખોલવામાં આવ્યું અને નવા આરોગ્ય-ભવન બાંધવામાં આવ્યા. લોરેન્સને કર વધારવાનું ગમતું નહોતું.

(૩) લોર્ડ મેયો—ઇ. સ. ૧૮૬૯ થી ૧૮૭૨: તેણે પણ અફઘાનીસ્તાનની ખટપટમાં ભાગ લીધો નહિ. પણ અંબાલામાં એક દરખાસ્ત ભર્યો. તેમાં શેરઅલીને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું અને તેને પૈસાની અને લશ્કરની મદદ આપવાની વાત થઇ.

મેયોએ ખેતીવાડી માટે એક સ્વતંત્ર ખાતુ ખોલવાના વિચાર કર્યો, પણ ઇંગ્લાંડથી ના આવી એટલે એ માંડી વાળ્યું. તેણે કેટલાક ખર્ચાળ બાંધકામ બંધ કરાવ્યા અને નફો નહિ થાય તો સુધારા. રેલ્વેઓ નહિ ખોલવી એવું તેણે જાહેર કર્યું. વસ્તી પત્રકની શરૂઆત થઇ. તેણે કરો વધાર્યા. પ્રાંતિક સરકારને કેટલાક હક આપવામાં આવ્યા. દર વર્ષે પ્રાંતિક સરકાર માંગે તે પ્રમાણે સરકાર, સગવડ હોય તો નાણાં આપે. પણ તેનો ઉપયોગ વડી સરકારના કહેવા મુજબ થવો જોઇએ. નવી જગ્યા, નવો કર, વગેરે વડી સરકારની સંમતિ વિનાય પ્રાંતિક સરકાર કરી શકે નહિ. આથી પ્રાંતિક સરકાર પરવશ થઇ ગઇ. તેણે વડી સરકારના સાત ભાગ કર્યા અને સાત ખાનાઓ ખોલ્યા. (૧) પરદેશી, (૨) જાહેર કામ, (૩) મહેસુલ, (૪) નાણાં ખાતું, (૫) લશ્કરી, (૬) ધારાસભા અને (૭) 'હોમ' ખાતું. જેલમાં પણ સુધારો કરવામાં આવ્યો. દેશી રાજ્યોને સ્વતંત્ર રાજ્ય કારભાર આપવામાં આવ્યો. જ્યારે મેયો અંદામાનના ટાપુ તપાસવા ગયો ત્યારે યાં તેનું ખૂન થયું.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. ભૂતાન વિગ્રહ વિશે શું જાણો છો ? ૨. સર લોરેન્સ તથા લોર્ડ મેથોના સુધારા આપો.

પ્રકરણ ૪૭ મું.

લોર્ડ નોર્થબ્રુક અને લોર્ડ લીટન.

મહારાજાવનું રાજ્યતંત્ર અને તે પદ્મશ્રી લોર્ડ લીટન અને બીજો અફઘાન વિગ્રહ.

ઈ. સ. ૧૮૭૨માં લોર્ડ નોર્થબ્રુક હિંદુસ્તાન આવ્યો. તે વખતે રશીયનો મધ્ય એશિયામાં થઈને હિંદુસ્તાનમાં લોર્ડ નોર્થબ્રુક આવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. કાબુલ સાથે મિત્રતા દૃઢ કરવાનું નોર્થબ્રુકને કહેવામાં આવ્યું હતું; પણ તેણે તેમ કર્યું નહિ, પણ રશિયાની સાથે મિત્રતા દૃઢ કરી.

મહારાજા ગાયકવાડ વડોદરામાં ઘણી ખરાબ રીતે રાજ્ય કરતો હતો. એને વારંવાર ચેતવણી આપવા છતાં કાંઈ સુધારો કર્યો નહિ. અંગ્રેજ પ્રતિનિધિને ઝેર અપાવવાનો આરોપ મહારાજાએ એના પર મૂકવામાં આવ્યો અને કમીશન મારફત એના પર કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. યુરોપીયનોએ એને ગુન્હેગાર ઠેરવ્યો અને હિંદીઓ વિરુદ્ધ પડ્યા. તેથી એને છોડી દેવામાં આવ્યો; પણ તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો.

બિહારમાં દુકાળ પડ્યો હતો; પણ વખતસર મદદ મળવાથી સાર રક્ષણ થઈ શક્યું.

શાહજહાં એડવર્ડે આ વખતે હિંદુસ્તાનની મુલાકાત લીધી. એને સારો આવકાર મળ્યો હતો.

લોર્ડ લીટન ઈ. સ. ૧૮૭૬માં હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા.

અંગ્રેજ લોકોએ ઇ. સ. ૧૮૭૬માં કવેટા લીધું તેથી શેરઅલી ગુસ્સે થયો. લોર્ડ લીટનને અંગ્રેજ સત્તા અફધાનીસ્તાનમાં વધારવાનું કહેણ આવ્યું હતું, પણ શેર અલીએ રશિયાથી બીજો અફધાન આવેલા એક એલચીને આવકાર આપ્યો. આથી વિગ્રહ. લોર્ડ લીટને અમીરને મારી માંગવા કહ્યું અને એક અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ હંમેશને માટે અફધાની-સ્તાનમાં રાખવા કહ્યું. અમીરે તેના પર ધ્યાન આપ્યું નહિ તેથી વિગ્રહ જાહેર થયો. ત્રણ લક્ષર મોકલવામાં આવ્યા. જલાલાબાદ, કંદહાર અને કાબુલ લેવામાં આવ્યા. શેરઅલી નાસી ગયો અને મરણ પામ્યો. એના છોકરા યાકુબખાને સલાહ કરી, થોડો પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારને આપ્યો અને કાબુલમાં અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ રાખવાનું કબુલ કર્યું. સરહદની દફ કરવામાં આવી અને તેને ‘સાયન્ટીફિક સરહદ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. થોડા મહિના પછી અફધાનોએ અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ અને કેટલાક અમલદારોને મારી નાંખ્યા. તેથી ફરીથી અંગ્રેજ લક્ષર મોકલવામાં આવ્યું અને કાબુલ લેવાયું. યાકુબખાનને કલકત્તામાં મોકલી દેવામાં આવ્યો. અફધાનીસ્તાનના લોકો હથિયાર લઇને ઉભા થયા અને અંગ્રેજ લોકોની સ્થિતિ ઘણી કફેડી થઇ. લોર્ડ લીટનને ઇંગ્લાંડ ખેલાવી લેવામાં આવ્યો અને લોર્ડ રીપન હિંદુસ્તાનમાં વાયસરોય તરીકે આવ્યો.

મદ્રાસમાં દુકાળ પડ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૬. લોકોને મદદ કરવામાં આવી હતી. વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ ઇ. સ. ૧૮૭૭માં પસાર થયો.

રાણી વિક્ટોરીયા, મહારાણી ઇ. સ. ૧૮૭૭માં થયા.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧ મહારાજના રાજતંત્ર વિશે શું જાણો છો ? પરિણામ શું આવ્યું ? ૨ લોર્ડ લીટનને બીજા અફધાન વિગ્રહમાં કેમ ભાગ લેવો પડ્યો ?

પ્રકરણ ૪૮ મું

લોર્ડ રીપન ઇ. સ. ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૪.

બીજા અફઘાન વિગ્રહનો અંત. લોર્ડ રીપનના સુધારા.
ઈલબર્ટ બીલ.

યાકુબખાનના ભાઈ અયુબખાને અંગ્રેજોને હરાવીને કંદહારને ઘેરો
ખાલ્યો. એક અંગ્રેજ લશ્કર કાબુલથી કંદહાર ગયું
બીજા અફઘાન અને અયુબખાનને હરાવી હેરાત નસાડી મૂક્યો.
વિગ્રહનો અંત પછી બળવાને દાબી દેવામાં આવ્યો.

‘વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ’ રદ કરવામાં આવ્યો. સ્થાનીક સ્વરાજ્યનો
કરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો અને લોકોને તેમાં રસ લેતા કરવામાં
આવે જવાબદારી આપવામાં
આવી. લોકોને અંગ્રેજી
શિક્ષણ આપવાની ભલા-
મણ કરવામાં આવી, જેથી
તેઓ રાજ્યકીય
મુદ્દારા બાબતમાં ભવિ-
ષ્યમાં સારો લાભ

લોર્ડ રીપન.

લઈ શકે. મીઠા પર કર
ઝોછો કરવામાં આવ્યો
અને રૂના કાપડ પર જકાત
ઝોછી કરવામાં આવી.
મહેસુર તેના જુના રાજના
પુત્રને પાછું સોંપ્યું. કેળવણી
માટે એક કમીશન નીમાયું
અને તેણે કેળવણી પ્રચાર
વગેરે બાબતમાં તપાસ કરી એક હેવાલ ધડી તૈયાર કરવાનો હતો.

ઇલખર્ટ બીલથી હિંદી ન્યાયાધીશો અને મેજિસ્ટ્રેટોને યુરોપીયન ગુન્હેગારો પર કેસ ચલાવવાની સત્તા આપવામાં ઇલખર્ટ બીલ આવી. યુરોપીયનો તેની સામે થયા, પણ આખરે એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે અડધા હિંદી અને અડધા યુરોપીયનોથી બનેલી જ્યુરીમાં હિંદી ન્યાયાધીશો યુરોપીયન ગુન્હેગારો પર કેસ ચલાવી શકે.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. લોર્ડ રીપનના સુધારા પર ટુંક નોંધ કરો. ૨. ઇલખર્ટ બીલ શા માટે પસાર કરવામાં આવ્યું ?

પ્રકરણ ૪૯ મું

લોર્ડ ડફરીન, લોર્ડ લેન્સડાઉન, લોર્ડ એલ્જન રજે, અને લોર્ડ કર્ઝન.

ત્રીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા. ઈ. સ. ૧૮૯૨નો કાયદો અને સુધારા વધારા. લોર્ડ એલ્જન અને વિત્રલ પર ચઢાઈ. લોર્ડ કર્ઝન અને બંગલંગ. સુધારા.

મધ્ય એશિયામાં રશિયનો ફતેહ પામ્યા હતા અને હેરાત લેવા જતા હતા. અફઘાનીસ્તાનનો અમીર હારી ગયો. (૧) લોર્ડ ડફરીન. તેથી તેની તરફથી અંગ્રેજોએ રશિયા સાથે લડ- ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૮ વાની તૈયારી કરી. એક કમીશન નીમવામાં આવ્યું. અને અફઘાન સરહદ નક્કી કરવામાં આવી. રશિયનોએ હેરાત લેવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

અલ્લદેશનો રાજા થીમો પહેલા અને બીજા વિગ્રહને અંતે થએલી ત્રીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ. શરતો પ્રમાણે વર્ત્યો નહિ. આથી લડાઈ થઈ અને થીમો માંડલે આગળ હારી ગયો. તેને ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો અને અલ્લદેશ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.

સર હુમ અને કેટલાક હિંદી નેતાઓએ સરકારને હિંદીઓની આકાંક્ષા અને હેતુ વગેરે બાબતનો ખ્યાલ આપવાને એક સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર કયો. લોર્ડ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા. ડફરીન દીલસોઝી ધરાવતો હતો. તેથી આવી મહાસભાની પહેલી બેઠક ઇ. સ. ૧૮૮૫માં એના વખતમાં મુંબઈમાં થઈ. મહાસભા આજ સુધી દર વર્ષે હિંદુસ્થાનમાં જુદે જુદે સ્થળે મળે છે. હાલ તેના સભ્યોની સંખ્યા વધી છે.

મણિપૂર સંસ્થાનનો વૃદ્ધ રાજા મરણ પામવાથી તેની પછી તેની બાબતમાં કેાણુ ગાદીએ આવી શકે એ બાબતની (૨) લોર્ડ લેન્સડાઉન અંગ્રેજો સાથે તકરાર થઈ. આસામનો ચીફ ઇ. સ. ૧૮૮૮-૧૮૯૪ કમીશનર એ બાબતનો નીવેડો લાવવા ગયો, પણ તેનું ખૂન કરવામાં આવ્યું; તેથી અંગ્રેજ લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું અને રાજાને ઉડાડી મૂકવામાં આવ્યો; અને એક રાજ્યવંશ બાળકને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. દરમ્યાન રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે એક અંગ્રેજ કમીશનર નીમવામાં આવ્યો.

(૧) ધારાસભાનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો. ચુંટણીનો સિદ્ધાંત દાખલ કરવામાં આવ્યો. વેપારી મંડળ, યુનીવર્સિટી, જમીનદારો અને મ્યુનીસિપાલીટીને પોતાના કાયદો ચુંટેલા સભ્યો મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો. સભ્યોને બજેટપર વાદવિવાદ કરવાનો અને ગૃહર અગત્યની બાબત પર પ્રશ્ન પૂછવાનો હક આપવામાં આવ્યો.

(૩) લોર્ડ એલ્જન ૨ જી ઇ. સ. ૧૮૯૪ થી ૧૮૯૯.

સરહદ પર ચિત્રલ સંસ્થામાં આંતરૂ વિગ્રહ ગાદીને માટે શરૂ થયો. ઉત્તર હિંદુસ્થાનની શાંતિમાં ભંગ થશે એમ ચિત્રલ પર ચઢાઈ ધારી એક લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું અને ચિત્રલ લેવામાં આવ્યું તેથી ત્યાં વસતી બીજી જતોને બચ ઉત્પન્ન થયો અને તેઓએ લુંટ કરવા માંડી તેથી એક બીજું

લશ્કર તિરાહ પર મોકલવામાં આવ્યું અને બધી જાતોને દાખી દેવામાં આવી.

મુંગાઇમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો, તેને દાખી દેવાને સરકારે પ્રયત્ન કર્યો અને લોકોને બનતી સગવડ આપી. છતાં પ્લેગ ઘણાં માણસ મરણ પામ્યા. વાયવ્ય સરહદ પર મોટો દુકાળ પડ્યો અને ઈશાન પ્રાંતમાં મોટો ધરતીકંપ થયો હતો.

(૪) સરહદ પર રહેતી જાતોને અંકુશમાં રાખવાને લોર્ડ કર્ઝને ચિત્રલ લઈ લીધું અને એજ જાતોનું, અંગ્રેજ લોર્ડ કર્ઝન અમલદાર નીચે એક લશ્કર ત્યાં રાખ્યું. તેણે ઇ.સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૫ પંજાબને સરહદના પ્રાંતથી જીતી પાડ્યું અને વાયવ્ય પ્રાંત માટે એક કમીશનર નીમ્યો.

અંગાળનો પ્રદેશ બહુ વિશાળ હોવાથી અને એક અમલદાર તેનો વહીવટ બરોબર ન કરી શકે એમ હોવાથી લોર્ડ કર્ઝને અંગાળના બે ભાગ કર્યા. એક અંગાળા અને બીજું પૂર્વ અંગાળા.

અંગ ભંગ (આસામ પાસેનો ભાગ) અંગાળીઓને આ ચોખ્ખા ઇ. સ. ૧૯૦૫ પસંદ પડી નહીં તેથી તેઓ સામા થયા. સમાઓ ભરી, ખોળ બનાવવામાં આવ્યા અને અંગ્રેજ માલનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. જે કે લોર્ડ કર્ઝને ઘણા સુધારા લોકોના ભલા માટે કર્યા પણ અંગભંગથી લોકો ઘણા નાખુશ થયા.

ધીરધાર માટે અને ખેડોની સગવડ માટે સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવી હતી. કાયમ જમાબંધી સરકાર કદી પણ બીજે સ્થળે દાખલ નહિ કરે એવું નક્કી થયું હતું. વિદ્યાપીઠોના સુધારા અંધારણોમાં ફેરફારો કરનારો એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. પોલીસ ખાતુ સુધારવામાં આવ્યું. ઉદ્યોગના વિકાસ માટે એક નવું ખાતું ખોલવામાં આવ્યું. અને તેને

માટે એક ખાસ અમલદાર નીમવામાં આવ્યો. પ્રાચીન સ્થળો, બાંધકામો, શિલાલેખો વગેરેના રક્ષણ માટે એક કાયદો ઘડવામાં આવ્યો. રેલ્વેનો કારભાર એક બોર્ડને સોંપવામાં આવ્યો. મીઠા પરનો કર ઓછો કરવામાં આવ્યો. પણ દિંદને માટે સોનાનું ચલણ દાખલ કરવામાં આવ્યું નહિ. લશ્કરી વ્યવસ્થામાં લોર્ડ કીચનરના કહેવાથી ફેરફાર કરવામાં આવ્યા, પણ આ બાબતમાં લોર્ડ કર્ઝનનો મતબેદ થવાથી તેણે રાજીનામું આપ્યું અને તે ઇ. સ. ૧૯૦૫માં ઈંગ્લાંડ ગયો. તેણે એક દરબાર ભરી સાતમા એડવર્ડને શહેનશાહ તરીકે જાહેર કર્યા હતા.

મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયા ૮૨ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૯૦૧માં સ્વર્ગવાસ થયા. એમના પછી એમના વડા કુંવર એડવર્ડ ૭ મા સાતમા એડવર્ડ ગાદીએ બેઠા. લોર્ડ કર્ઝને શહેનશાહ ઇ. સ. ૧૯૦૩માં દિલ્હીમાં એમના રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવમાં દરબાર ભર્યો અને એમને હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ તરીકે જાહેર કર્યા.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો: ૧. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા શું છે ? તે શું કામ કરે છે ? ૨. ૧૮૯૨ના કાયદાથી શા ફેરફાર થયા ? ૩. લોર્ડ કર્ઝનના રાજ્યતંત્ર દરમ્યાન શું ફેરફાર થયા તથા કયા કયા સુધારા દાખલ થયા ? ૪. બંગ બંગ વિશે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૫૦ મું

લોર્ડ મીન્ટો ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૦.

લાલા લજપતરાય તથા સરદાર અજીતસિંહને સજા લોર્ડ મોર્લી અને મિન્ટોના સુધારા.

લોર્ડ મિન્ટો

લોર્ડ મીન્ટો જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં વાઇસરોય તરીકે આવ્યો ત્યારે હિંદનું વાતાવરણ અશાન્ત હતું. અંગાળી લોકો અંગ્રેજ સત્તા ઉથલાવી નાંખવા ખાનગી પ્રયત્નો કરતા હતા. આવે વખતે લોર્ડ મીન્ટોએ રાજદ્રોહી કેદીઓને સખત સજા કરી લોકોને દાખી દીધા. લોકમાન્ય બાળ-ગંગાધર તિલકને ૬ વરસની સજા કરી અને લાલા લજ-પતરાય અને અજીતસિંહને દેશ નિકાલની સજા કરવામાં આવી. સ્વ. તિલક અને લજ-પતરાય રાજકીય નેતાઓ હતા.

તે વખતે ચાલતી રાષ્ટ્રીય ચળવળને શાંત પાડવા હિંદી વજીર લોર્ડ મોર્લી અને વાઇસરોય લોર્ડ મીન્ટોની ભલામણથી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં “ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ એક્ટ” પસાર કર્યો. આ કાયદાથી ગવનર જનરલની કારોબારી અને ધારા બાંધનારી કાઉન્સિલના તેમજ પ્રાંતિક ધારાસભાના સભાસદોની સંખ્યા વધારી બીન સરકારી (લોકોએ ચૂંટેલા)ની બહુમતી કરવામાં આવી. ધારાસભાના

સભ્યોને અંદાજપત્ર પર પ્રશ્નો પૂછવાનો, ઠરાવ રજુ કરવાનો અને લોકોના સામાન્ય હિતકર પ્રશ્નો પર ચર્ચા કરવાનો મોર્લી મીન્ટો હક આપવામાં આવ્યો. વાઈસરોયની કારોબારી સુધારા સભામાં અને દરેક પ્રાંતિક કારોબારી સભામાં એકેક હિંદી સભાસદ નિમવામાં આવ્યો. આથી કાંઈ હિંદીઓને રાજ્ય કારભારમાં સારો હિસ્સો મળ્યો નહિ. આ સુધારા મોર્લીમીન્ટો સુધારા તરીકે ઓળખાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૦માં શહેનશાહ માતમા એડવર્ડનું અવસાન થયું. એમના પછી વડા ફવર શહેનશાહ પાંચમાં જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યા.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો—૧. સ્વ. લાલા લજપતરાય તથા બાળગંગાધર તીલક વિશે શું જાણો છો? ૨. લોર્ડ મોર્લી અને મિન્ટોના સુધારા આપો.

પ્રકરણ ૫૧ મું

લોર્ડ હાર્ડિંગ. લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ અને લોર્ડ રીડિંગ.

ઈ. સ. ૧૯૧૪નું મહાયુદ્ધ ત્રીજે અફઘાન વિગ્રહ. મહા-યુદ્ધનો અંત અને પરિણામ. રોલેટ કાયદો. પંજાબમાં અત્યાચાર. અસહકાર અને ગાંધીજી. નરેન્દ્ર મંડળ. ગાંધીજીનું ટુંક જીવન.

લોર્ડ હાર્ડિંગે ઈ. સ. ૧૯૧૧ની ડીસેમ્બરની ૧૨મી તારીખે દિલ્હીમાં દરબાર ભરી પાંચમાં જ્યોર્જનો રાજ્યાભિષેક જાહેર કર્યો. હિંદી લશ્કરી

(૧) લોર્ડ હાર્ડિંગ

ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૯૧૬

અને સુધારા.

અમલદારોને વિક્ટોરીયા ક્રોસ આપવાનું ત્યાં જાહેર થયું. કેળવણી માટે ૫૦ લાખ રૂપિયા જાહેર કરવામાં આવ્યા. હિંદની રાજધાની કલકત્તાથી દિલ્હી ફેરવવામાં આવી. અંગલંગ રદ થયો. દિલ્હી-પ્રાંતને પંજાબથી છુટો પાડવામાં આવ્યો; અને ત્યાં ચીફ કમીશનર

નીમવામાં આવ્યો. આસામને ચીફ કમીશનર નીચે મૂકવામાં આવ્યું. બિહાર, ઓરિસા અને છોટાનાગપૂરને માટે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવામાં આવ્યા. હાર્ડિંગ ઉપર કોઈએ બોંબ નાખ્યો હતો. તેથી તેને ઇજા થઈ પણ સુભાગ્યે થોડા સમયમાં સાફ થઈ ગયું. પણ ધા કરનાર પકડાયો નહિ. જે વખતે ઇજા થઈ ત્યારે લોર્ડ હાર્ડિંગ બોલ્યા “આ નીચ કૃત્યને લીધે કોઈ હિન્દની સુકીર્તિને કલંક લગાડશે ના.” એવા દિલસોઝ અમલદારોથી ઘણો લાલ થાય છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટ મહિનામાં એક બાળુ જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, બલ્ગેરીઆ અને ટર્કી અને બીજા બાળુ ઇંગ્લાંડ, રશિયા, ફ્રાંસ અને બેલ્જિયમ વચ્ચે બચકર યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. હિંદના મહાયુદ્ધ દેશી રાજ્યોએ તથા પ્રજાએ સહાનુભૂતિ તથા મદદ આપી. હિંદી લશ્કર ફ્રાંસ સુધી લડવા ગયું હતું; અને ફ્રાંસનો બચાવ કર્યો હતો. પંદરલાખ માણસોનું હિંદી લશ્કર લડાઈમાં જોડાયું હતું. સરકારે લોકો પાસેથી વાજો નાણાં લીધા હતા. અને લડાઈ જલદી બંધ થાય એવું દરેક જણ ઈચ્છતો હતો.

(૨) લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ ઇ. સ. ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૧:

ઇ. સ. ૧૯૧૯માં અફધાન અમીર હખીયુલાનું મૃત્યુ થયું. તેના પછી તેનો સૌથી નાનો પુત્ર અમાનુલ્લા ગાદીએ આવ્યો. અમાનુલ્લાનો વિચાર હિંદ સરકારથી સ્વતંત્ર થવાનો હતો. ત્રીજો અફધાન વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૯૧૭માં રશિઆના ઝારને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો. અને ત્યાં બોલ્શેવિકમ દાખલ થયું. આ તકનો લાભ લઈ અમાનુલ્લાએ હિંદ પર ચઢાઈ કરી, પણ તેને પાછા જવું પડ્યું. રાવળપોંડીના કરાર થયા અને અફધાનિસ્તાનને સ્વતંત્ર ગણવામાં આવ્યું. સરહદ પર બલુચિઓનું તોફાન પણ સમાવી દેવામાં આવ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ ની આખરે મહાયુદ્ધનો અંત આવ્યો. હિંદને કેટલાક લાભો લડાઈ દરમ્યાન મળ્યા. પ્રજાકીય મહા યુદ્ધનો અંત મંડળમાં હિંદ તરફથી બે સભ્યો હાજર રહ્યા; અને પરિણામ. અને વર્સાઇલના સંધીપત્ર ઉપર તેમને સહી કરવાની છુટ મળી. મજુર પરિષદમાં પણ હિંદી પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા. તેમજ યુદ્ધ પ્રધાન મંડળ તથા શાહી સંસ્થાનિક મંડળમાં હિંદ પ્રતિનિધિઓને હાજર રહેવાનો હક મળ્યો. સત્યેન્દ્રસિંહને ઉમરાવોની સભામાં સભ્ય નીમવામાં આવ્યા; અને તેને મદદનીશ ભારત મંત્રીની જગ્યા આપવામાં આવી.

રોલેટ કાયદાને કાળો કાયદો પણ કહેવામાં આવે છે. તેમાંનો એક ભાગ ધારાસભામાં ખુબ ચર્ચાઓ

અને બધા રોલેટ કાયદો. ખીનસરકારી સભ્યો વિરુદ્ધ થયા સરકારે પોતાની બહુમતિથી આ કાયદો પસાર કર્યો. દરમ્યાન રાજકીય સુધારાની ચળવળ જોડાઈ ચાલી.

જાલીયાનવાળા બાગમાં એક મોટી રાજકીય સભા ભરવામાં આવી. અને જાલીયાનવાલા શ્રીયુત ગાંધી-બાગ ઇએ જાહેર કરેલા સત્યા-

ગ્રહને વળગી રહેવાના બાપણો

લોર્ડ સિંહ

ચાલતા હતા તે વખતે જનરલ ડાયરે લોકના ટોળા ઉપર ક્રોઈ પણ જાતની ચેતવણી આપ્યા વગર ગોળીઓ છોડી અને ધણને નિર્દય રીતે

શિક્ષા કરી. સરકારની આ નીતિના વિરોધમાં વાઘસરોયની કાઉન્સિલમાંથી કેટલાક સભ્યોએ રાજીનામું આપ્યું.

મહાયુદ્ધ વખતે હિંદે જે વફાદારી ખતાવી હતી તેને માટે ઇ. સ. ૧૯૧૭માં ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટે

હિંદીઓને રાજ-

માંટેગ્યુ કાય હકો આપ-

ચેમ્સફર્ડ વાનું વચન આપ્યું

સુધારા હતું તેથી હિંદી

વઝીર મોંટેગ્યુ

અને વાઘસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ

બંનેએ મળીને હિંદની રાજ-

કાય સ્થિતિ તપાસી કેવા

સુધારા કરવાની જરૂર છે તેમો

રીપોર્ટ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કર્યો.

ઇ. સ. ૧૯૧૯માં આ સુધારો,

નવા કાયદા તરીકે પસાર થયો

અને હિંદી રાજ્ય બંધારણમાં

તે પ્રમાણે ફેરફાર થયો.

મો. મોંટેગ્યુ.

આ સુધારાથી હિંદની રાષ્ટ્રીય મહાસભાને અસંતોષ થયો અને એ સુધારાના વિરોધમાં રાજતંત્રમાં ભાગ ન લેવો એવું મહાસભાએ

દરાવ્યું. શ્રીયુત ગાંધીજીએ આદિસાત્મક અસહકાર

અસહકાર કરવા સૂચવ્યું અને મહાસભાવાદીઓએ અસહકાર

શરૂ કર્યો. એટલે કેટલાક લોકોએ સરકારી ખિતાબો,

શાળાઓ, કોર્ટો કોલેજો અને કાઉન્સિલોનો બહિષ્કાર કર્યો. આથી શ્રી.

ગાંધીજીને રાજદ્વારી કેદી તરીકે પકડવામાં આવ્યા. પણ ઇ. સ. ૧૯૨૪માં

તેમને છોડી મૂક્યા. ત્યાર પછી અસહકારની ચળવળ મંદ પડી ગઈ.

ઇ. સ. ૧૯૧૯ના નવા સુધારા પ્રમાણે અમુક દરજ્જાના રાજાઓનું નરેન્દ્ર મંડળ. એક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું. આ મંડળનું કાર્ય દેશી રાજાઓ માટે એકસરખા નિયમો ધરી દેશી રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થતા સવાલોનું નિરાકરણ કરવાનું છે. આ મંડળ હિંદના રાજકીય સવાલોમાં દ્વિતી સલાહ આપી શકે છે.

લોર્ડ રીડીંગ ૧૯૨૦માં વાઈસરોય નીમાયા. ઇ.સ. ૧૯૨૧માં મલખાર કિનારાના મોપલાઓએ ખંડ કર્યું અને ધર્મની ઝનુનમાં ધણા હિંદુઓને લોર્ડ રીડીંગ મારી નાંખ્યા. ઇ. સ. ૧૯૨૧ સરકારે તરતજ -૧૯૨૬ એ ખંડ દાખી દીધું. શ્રી. ગાંધી-જીએ જાહેર કરેલો અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ આ અને એવા ખીજા કારણોને લઈને બંધ રહ્યો અને ત્યારપછી હિંદુ મુસલમાન એકતા વધારે સંગિન બનાવવા મહાસભા તરફથી પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા.

લોર્ડ રીડીંગ

લોર્ડ રીડીંગે હિંદની નાણાં સ્થિતિ સુધારવાનો અને દેવું ઓછું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. લશ્કર કમી કર્યું. નરેન્દ્ર-મંડળને સુધારા વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યું. કેટલાક સખત કાયદાઓ જેવાકે પ્રેસ એક્ટ વિગેરે રદ કરવામાં આવ્યા. કેટલેક ડેકાણે ફરજિઆત અને મફત કેળવણી દાખલ કરવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૯૨૧માં નામદાર ડયુક ઓફ કોનોટે હિંદમાં આવી વડી તથા

પ્રાંતિક ધારાસભા ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા કરી. સર સત્યપ્રસન્નસિંહ જે વડી ધારાસભાના હિંદી સભ્ય હતા તેમને હિંદી પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે લડાર્થ વિશે મસલત ચલાવવા માટે લંડનની ઇમ્પીરીયલ કોન્ફરન્સમાં મોકલવામાં આવ્યા.

ઇ. સ. ૧૯૨૧માં દક્ષિણ આફ્રિકા અને કેનીઆમાં વસતા હિંદીઓનો હક બ્રિટીશ પ્રજાની સમાન છે એ આફ્રિકામાં વિષે એક પરિષદ ભરાઈ હતી. આ પરિષદમાં હિંદના હિંદીઓના હક પ્રતિનિધિ તરીકે મી. મોંટેગ્યુ, શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી અને કચ્છના રાવ ગયા હતા. પરિષદમાં સમાન હક હોવો જોઈએ એવું સાબીત થયું હતું. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે આ અભિપ્રાય માન્ય રાખ્યો નહિ.

લોર્ડ ઇર્વિન હિંદુસ્તાનમાં

ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં વાઇસરોય તરીકે આવ્યા. તેઓ બ્રિટીશ પ્રધાન

લોર્ડ ઇર્વિન. મંડળમાં

ઇ.સ. ૧૯૨૬-૧૯૩૧ ખેતીવાડી ખાતાના

અનુભવી હતા. તેથી તેમને હિંદુસ્તાનની ખેતીની ખીલવણી કરવા ઈંગ્લાંડની સરકારે નીમ્યા હતા. તેઓએ આવીને તરતજ ખેતીની ખીલવણી કેવી રીતે થાય તેની તપાસ કરવા “શાહી ખેતીવાડી કમીશન” નીમ્યું.

આ કમીશને સૂચવેલી યોજનાઓ

ક્ષણી ખર્ચાળ હોવાથી અમલમાં મૂકી શકાઈ નહિ.

લોર્ડ ઇર્વિન.

ઇ. સ. ૧૯૨૭માં હિંદની રાજકીય સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ નવા રાજકીય સુધારા વધારાની બલામણુ કરવા એક કમીશન નીમવામાં આવ્યું. એ કમીશનના પ્રમુખ સરજ્ઞેન સાઈમન હતા તેથી એ સાય-મન કમીશનને નામે ઓળખાય છે. આ કમીશનમાં એક પણ હિંદી રાખવામાં આવ્યો ન હતો અને તેથી પ્રજાને પોતાનું બાવી ધડવામાં ખાસ અન્યાય થતો હોય એવું મહાસભા વાદીઓને તેમજ મોડરેટને લાગ્યું. આ કમીશનના વિરોધ તરીકે કેટલાક આગેવાનોએ બહિષ્કાર કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૩૦ ના મે મહીનામાં આ કમીશનનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો હતો. દરમ્યાન હિંદીઓના મન સાઈમન કમીશન ઉંચા થયા હતા અને મહાસભાની ચળવળમાં ધણા અને લોકો જોડાયા હતા. આ અસંતોષ દૂર કરવા ગોળમેજી પરિષદ. અને નવા સુધારાના સવાલનું નિરાકરણ કરવા લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ (રાઉન્ડટેબલ કોન્ફ-રન્સ) ભરાઈ હતી. આ પરિષદની અંદર હિંદી સરકારે પ્રતિનિધિ ચૂંટી કાઢી મોકલ્યા હતા. મી. શાસ્ત્રી મી. જયકર, મી. સપ્તુ મી. જીન્ના અને નામદાર ગાયકવાડના મહારાજ તથા ખીકનેરના મહારાજએ મૂખ્ય ભાગ લીધો હતો. આ ગોળમેજી પરિષદમાં મહાસભાવાદીઓએ ભાગ લીધો ન હતો. પણ તે દરમ્યાન અસહકારની ચળવળ જોસભેર આખા હિંદુસ્તાનમાં ચલાવી હતી.

ઇ. સ. ૧૯૨૯માં મહાસભાની એક પડિત જવાહિરલાલ નહેરુના પ્રમુખપણા નીચે લાહોરમાં મળી હતી. તેમાં હિંદ માટે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવાનો ડરાવ પસાર થયો હતો. આ ચળવળ ચલાવવાનું કાર્ય શ્રી ગાંધીજીને સોંપવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૯૩૦ના માર્ચની ૧૨મી તારીખે શ્રી. ગાંધીજીએ ૮૦ સ્વયંસેવકો સહિત સાબર-મતીથી દાંડીની દૂચની શરૂઆત કરી અને ત્યાં મીઠું ખનાવી મીઠાના કાયદાનો સવિનય ભંગ કર્યો હતો. આ પ્રમાણે ધણી જગ્યાએ લોકોએ પણ મીઠાના કાયદાનો તેમજ ખીજા કાયદાનો સવિનય ભંગ કર્યો હતો.

સવિનય ભંગની લડતમાં
લગભગ ૫૦,૦૦૦ માણસોને
રાજદ્વારી કેદી
સવિનય તરીકે પકડવામાં
ભંગની આવ્યા હતા.
ચળવળ ગોળમેજી પરી-
પદના અગ્રગણ્ય
પ્રતિનિધિ મી. જયકર અને
સપ્તની સૂચનાથી અને હિંદી
સરકારની ભક્ષામણીથી સવિ-
નય ભંગની લડત ૧૯૩૦ના
માર્ચની શરૂઆતમાં બંધ
થઈ હતી. ત્યાર પછી શ્રી.

શ્રી. ગાંધીજી.

ગાંધીજી અને ના. વાઘસરોય

લોડ ઇર્વિન વચ્ચે મંત્રણા ચાલી. આ મંત્રણાને પરિણામે હિંદમાં સુલેહ
સ્થપાઈ અને રાજદ્વારી કેદીઓને વિના શરતે હિંદી સરકારે મુક્ત કર્યા;
અને દરિયા કિનારા પર વસતા લોકોને કુદરતી મીઠું વિના મૂલ્યે
વાપરવાની છુટ મળી.

આથી શ્રી. ગાંધીજીને એમ લાગ્યું કે ઈંગ્લાંડની સરકાર હિંદની
રાજ્યનીતિમાં ઘટતો ફેરફાર કરી હિંદને સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યને પંથે દોરવા
માંગે છે. તેથી તેમણે બીજી ગોળમેજી પરિષદ બરાચ તેમાં મહા-
સભાવાદીઓએ પણ લાગ લેવો એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે. ઇ. સ.
૧૯૩૧માં શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપણા હેઠળ કરાંચીમાં રાષ્ટ્રીય
મહાસભાની એક ભલાઈ હતી. તેમાં એવું નક્કી થયું કે ઇર્વિન-ગાંધી
મંત્રણા પ્રમાણે સુલેહ શાંતિનું લોકોએ વર્તન કરવું. લોડ ઇર્વિન એપ્રિલ
માસમાં ઈંગ્લાંડ ગયા અને લોડ વિર્મીંગ્ટન નવા વાઘસરોય તરીકે
આહોં આવ્યા છે.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. ઇ. સ. ૧૯૧૪માં મહાયુદ્ધ કોની સાથે થયું ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું ? ૨. તે દરમ્યાન હિંદુ-સ્તાનમાં શી ચળવળ શરૂ થઈ ? ૩ અસહકાર એટલે શું ? તે કોણે શરૂ કર્યો ? ૪ નરેન્દ્ર મંડળ પર ટુંક નોંધ કરો. ૫. શ્રી. ગાંધીજીનું ટુંક વૃત્તાંત આપો.

પરિશિષ્ટ.

કંપનીના રાજ્ય દરમ્યાન ધર્મ સંબંધી કેટલાંક ફેરફારો થયા. સહજનંદ સ્વામીએ સ્વામીનારાયણનો પંથ દાખલ કેટલાક સુધારા કર્યો; અને પાછળ પડેલી જાતોનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેને પશ્ચિમની વિદ્યાનો રંગ લાગ્યો નહોતો. રાજા રામમોહનરાયે અંગાળામાં બ્રહ્મોસમાજ સ્થાપ્યો. દયાનંદ સરસ્વતીએ આર્ય સમાજ સ્થાપ્યો. મીસીસ એની બીસન્ટે થીઓસોફીકલ સોસાયટી સ્થાપી. સ્વામી વિવેકાનંદે પૂર્વ અને પશ્ચિમના આદર્શોનો ખ્યાલ આપ્યો. સાહિત્ય, નાટક, કળા, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિકાસ પામ્યા. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરને સાહિત્યને માટે ‘અખિલ વિશ્વ નોખલ પ્રાઈઝ’ મળ્યું. સ્વ. ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચંદ્રમાં નવી વિદ્યાનો ખરો રંગ બતાવી આપ્યો. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. અત્યંતની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો અને સ્પર્શસ્પર્શીનો દોષ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન થયો. મહાસભા અને મુસ્લીમ લીગ સ્થપાયા. રાજા રજવાડામાં ધણાં સુધારા થયા; અને વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવે તેમાં સારો ફાળો આપ્યો. ફરજિયાત કેળવણી દાખલ થઈ. અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાના અંકુરો રોપાયા. રાષ્ટ્રીય ભાવના ખીલવવામાં દાદાભાઈ નવરોજીએ ઘણું સારું ભાગ ભજવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૩૦-૩૧ની અસહકારની ચળવળમાં ઘણું યુવકોએ તથા વિદ્યાર્થીઓએ તથા સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો.

પ્રકરણ પર મું

રાજ્યવ્યવસ્થા.

આપણે આગળ જોયું તે પ્રમાણે હિંદના લોકો મહાસલા મારફતે સ્વરાજ્યની ચળવળ ઉપાડી રહ્યાં છે. તેથી હિંદીઓની માંગણીને

હિંદની રાજ્ય

વ્યવસ્થા.

કાંઈક અંશે સ્વીકાર કરવા ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં પાર્લામેન્ટમાં એ સખ્ધી પ્રશ્ન ઉભો થયો અને હિંદુસ્થાનને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવું અને તેને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે લેખવું એવું જાહેરનામું હિંદના સેક્રેટરીએ બહાર પાડ્યું. આને સ્વરાજ્યનું પહેલું પગથીયું કહેવામાં આવે છે.

નામદાર શહેનશાહના હાથમાં આપણા રાજ્યતંત્રની પૂરેપૂરી સત્તા છે. પણ તે સત્તા તે પૂરીપૂરી વાપરતા નથી; પણ ઇંગ્લાડનું પ્રધાન મંડળ તે વાપરે છે. પાર્લામેન્ટ દ્વારા તાજ અને પાર્લામેન્ટ આપણું રાજ્યતંત્ર ચાલી રહ્યું છે. પાર્લામેન્ટને આપણા રાજ્યતંત્રમાં ફેરફાર કરવાનો હક છે. આપણા પર તે અંકુશ રાખી શકે છે.

આપણા રાજ્યતંત્રનો ખરો જવાબદાર અમલદાર હિંદનો સેક્રેટરી છે.

બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળમાં તેને બેસવાનો હક છે

હિંદનો સેક્રેટરી અને હિંદનો તમામ ખર્ચ તેની મારફતે થાય છે.

હિંદના બધા અમલદારો તેને તાબે હોય છે.

તેને મદદ કરવાને એક બીજો સેક્રેટરી હોય છે.

ઇંડીઆ કૌન્સિલ હિંદના સેક્રેટરીને મદદ કરે છે. તેમાં ૮ થી ૧૨

સભ્ય હોય છે. આ સભ્યો દર પાંચ પાંચ વર્ષે

ઇંડીઆ કૌન્સિલ. બદલાય છે. તે સભ્ય હિંદુસ્થાનમાં જો પાંચ વર્ષ

રહ્યો હોય તોજ તેની નીમણુંક થાય છે. કામકાજ

કરવાને એક એડિસ રાખવામાં આવે છે.

હાઈ કમીશનર હિંદી અને પ્રાંતિક સરકારનું વેપાર સંબંધી
હાઈ કમીશનર અને બીજાં પરચુરણ કામકાજ કરે છે. તે
ઈંગ્લાંડમાં રહે છે. તેનો પગાર હિંદ આપે છે.

ગવર્નર જનરલ આખા હિંદુસ્થાનનો કારભાર ચલાવે છે અને તેને
માટે તે જવાબદાર છે. શહેનશાહના પ્રતિનીધિ તરીકે તે કામ કરે છે.
તેથી તેનો દરજ્જો શહેનશાહથી સ્હેજ ઉતરતો છે.
ગવર્નર જનરલ તે ગુન-હુગારોને માંથી આપી શકે; અને કેટલીક
આપખુદ સત્તા વાપરી શકે છે. તેને પાર્લામેન્ટનો
અનુભવ હોય છે. દર પાંચ પાંચ વર્ષે તેની ફેરબદલી થાય છે.

ગવર્નર જનરલને મદદ કરવાને એક કાઉન્સિલ હોય છે. હાલ
તેમાં ૬ સભ્યો છે. તેઓમાંના ત્રણ હિંદી છે. સેનાપતિ સાતમો સભ્ય
હોય છે. દરેક જુદા ખાતા પર એક એક સભ્યની
કાઉન્સિલ દેખરેખ હોય છે. અને તેને મદદ કરવાને એક
ઓશીસ અને સેક્રેટરી રાખવામાં આવ્યા છે.

અગત્યની બાબતોનો નિકાલ સભ્યો કરી લે છે. અગત્યની બાબતોમાં
કાઉન્સિલનો મત લેવાય છે. ગવર્નર જનરલ કાઉન્સિલના મત વિરુદ્ધ
પણ પોતાનો મત આપી શકે અને તે અમલમાં મૂકી શકે. દેશી
રાજાઓની બાબત, તથા પરદેશ સાથેના વ્યવહારનું ખાતું વાઈસરોયના
હાથમાં રહે છે. તે સિવાય લશ્કરી ખાતું, સ્વદેશ ખાતું, ધારા ખાતું,
વેપાર ઉદ્યોગ ખાતું પોષ્ટ રેલ્વે અને કેળવણી ખાતાઓ સભ્યોના
હાથમાં હોય છે.

ધારાસભાના બે ભાગ છે. કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સ અથવા રાજ્યમંડળ;
અને લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી અથવા મુખ્ય ધારાસભા. તેઓનું મુખ્ય કામ
કાયદાઓ ઘડવાનું હોય છે. ગવર્નર જનરલ આ
ધારાસભા. સભાની મદદથી કાયદા ઘડે છે. રાજ્યમંડળની
મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે. અને મુખ્ય ધારાસભાના
સભ્યો ત્રણ ત્રણ વર્ષે ફરી ચુંટાય છે. રાજ્યમંડળમાં ૬૦ સભ્યો હોય

છે. અને મુખ્ય ધારાસભામાં ૧૪૪ સભ્યો હોય છે. બન્નેમાં પ્રમુખનો સમાવેશ થઈ જાય છે. રાજ્યમંડળનો પ્રમુખ ગવર્નર જનરલ નીમે છે. મુખ્ય ધારાસભાના પ્રમુખની ચુંટણી સભ્યો પોતે કરે છે અને તેનું ધણું માન પડે છે. શ્રી વિકૃલભાઈ પટેલ મુખ્ય ધારાસભાના પહેલા ચુંટાયેલા પ્રમુખ હતા.

રાજ્યમંડળમાં સરકારી પક્ષનું બળ વધારે રહે છે. તેમાં ૨૫ સરકારી સભ્યો ૩૪ બીન સરકારી સભ્યો બેસે છે. મુખ્ય ધારાસભામાં સરકારી પક્ષનું બળ ઓછું રહે છે. તેમાં ૧૦૪ બીન સરકારી સભ્યો અને ૪૦ સરકારી સભ્યો હોય છે. તેમાં કેટલાક યુરોપીયનો પણ હોય છે.

રાજ્યમંડળ માટે મત આપવાનો હક, જમીનદારો, ધનામદારો, યુનિવર્સિટીના ફેલો અને અમુક દરજ્જાના માણસોને મત આપવાનો હક હોય છે. મુખ્ય ધારાસભા માટે મત આપવાનો હક, ધરધણ્ણીઓ, અમૂક આવકવાળા ગૃહસ્થો, સ્થાનિક કરવેરા ભરનાર શહેરીઓ, અને લશ્કરી વર્ષાસન મેળવનારા ગૃહસ્થોને હોય છે.

અમૂક બજેટ પર ચર્ચા કરવાનો અને મત આપવાનો હક ધારાસભાને સોંપવામાં આવ્યો હોય છે. પણ લશ્કરખાતું, પોલીટીકલ ખાતુ વગેરે બાબત પર માત્ર ચર્ચા કરવાનો હક ધારાસભાની સત્તા હોય છે. કોઈપણ બીલ ધારાસભાના એક મંડળમાં વાંચવા માટે મૂકવામાં આવે છે. પછી તે સીલેક્ટ કમીટી આગળ રજુ થાય છે. તે બીજું વાંચન કહેવાય છે. અને પછી ત્રીજવાર વાંચાયા પછી તે પસાર થાય અથવા તો હુડી જાય. જો પસાર થાય તો રાજ્યમંડળના સભ્યોની સંમતિ માટે તે મોકલવામાં આવે છે. અને ત્યારપછી ગવર્નર જનરલની સંમતિ મેળવવા માટે મોકલવામાં આવે છે. પછીજ તે કાયદો બને છે. બજેટ પણ એવીજ રીતે પસાર થાય છે. પ્રજો પૂછીને અથવા કાયદા પસાર કરાવીને ધારાસભા કામકાજ પર કાબુ રાખી શકે છે.

બંગાળા, મદ્રાસ અને મુંબાઇ ઇલાકા ગવર્નરોના હાથ નીચે છે. પંજાબ, બિહાર ઓરિસા અને છોટાનાગપૂર, આસામ, બ્રહ્મદેશ, સંયુક્ત પ્રાંતો, એ છ દરેક સીવીલીયન ગવર્નરના પ્રાંતિક સરકાર. હાથ નીચે છે. બાકીના છ કુર્ગ, દિલ્હી, આંધ્ર-માનના ટાપુઓ, અજમેર, સરહદનો વાયવ્યપ્રાંત અને બલુચીસ્તાન સીફ કમીશનરના હાથ નીચે રાખવામાં આવ્યા છે. ગવર્નરોને કાઉન્સિલો અને ધારાસભાઓ આપવામાં આવી છે. સીફ કમીશનરોને તે આપવામાં આવી નથી. પણ કુર્ગને ખાસ અપવાદ રૂપે તે આપવામાં આવે છે. ગવર્નરોની નીમણુંક શહેનશાહ કરે છે. સીફ કમીશનરોની નીમણુંક ગવર્નર જનરલ કરે છે. તેઓની નીમણુંક પાંચ વર્ષ સુધી કાયમ રહે છે. પછી ફેરબદલી થાય છે. ઇલાકાના ગવર્નરોની કાઉન્સિલમાં ચાર સભ્યો હોય છે. એમાં પ્રધાન સિવાયના સભ્યોની નીમણુંક સ્થાનિક સરકારની ભલામણથી શહેનશાહ કરે છે.

હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારના વહિવટની બાબતો.

હિંદી સરકારના હાથમાં પરદેશ સાથેનો સંબંધ, મુખ્ય રજવાડાઓ સાથેનો સંબંધ, લશ્કર, રેલ્વે, પોસ્ટ, તાર અરીણ, વગેરેનો વહિવટ છે. પ્રાંતિક સરકારના હાથમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કેળવણી, મહેસુલ, આરોગ્ય, જાહેર બાંધકામો, ખેતી, સહકારી મંડળીઓ, જંગલો, આબકારી, ન્યાય-ખાતું, સ્ટેપ પેપર, ઉદ્યોગ, પોલીસ, જેલ અને નોંધણીના ખાતાઓનો વહિવટ છે. રીઝર્વડ સપ્લેક્ટસમાં ન્યાયખાતું, કરવેરા ખાતું, જમીન મહેસુલ ખાતું, દુકાળનિવારણ ખાતું, પોલીસ, જેલ વિગેરે ખાતા છે. તેના પર ગવર્નર તથા તેની કારોબારી સભાનો અમલ ચાલે છે.

ટ્રાન્સફર્ડ સપ્લેક્ટસમાં કેળવણી, આરોગ્ય, ખેતીવાડી, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, વેપાર ઉદ્યોગ ખાતાનો સમાવેશ થાય છે. તે મંત્રીઓના તાબામાં હોય છે.

પ્રાંતિક સરકારના હાથમાં જે બાબતોનો વહિવટ છે તેના એ વિભાગો છે; એક સરકાર હસ્તક અને બીજો પ્રધાન હસ્તક. પ્રધાનના

હાથમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કેળવણી, આરોગ્ય ડાયરક્ટી અથવા અને દવાખાનાઓ, જાહેર બાંધકામો, ખેતી, સહ-દ્વિમુખ પદ્ધતિ. કારી મંડળો, આબકારી, નોંધણી ખાતું અને ઉદ્યોગ ખાતાઓનો વહિવટ છે. તે સિવાયના ખાતાઓ સરકારના હાથમાં છે. પોતાની ધારાસભાના કોઈ પણ સભ્યની નીમણુંક પ્રધાન તરીકે ગવર્નર કરી શકે છે. પ્રધાન પોતે એ વહિવટ માટે ધારાસભાને તથા ગવર્નરને જવાબદાર હોય છે ધારાસભાના સભ્યો કોઈ ભૂલ માટે પ્રધાનને તેના હોદ્દા પરથી કાઢી શકે છે. આ જાતના વહિવટને ડાયરક્ટી કહેવામાં આવે છે.

આ ધારાસભા ગવર્નરને કાયદા કરવા માટે મદદ કરે છે. એમાં બીનસરકારી સભ્યો મોટે ભાગે હોય છે. એને માટે મતદારોની સંખ્યા બહુ મોટી છે અને તે શહેરવાર, ગામડાઓ વાર અને કોમ વાર ઉભા કરવામાં આવેલા છે. મુખ્યાલની ધારાસભામાં પ્રાંતિક ધારાસભા હાલ ૧૧૧ સભ્યો છે. પ્રાંતિક ધારાસભાની સત્તા, પ્રધાનના હાથમાં જે બાબતોનો વહિવટ છે તેના પર પૂરેપૂરી છે. પણ સરકારના હાથમાં જે બાબતોનો વહિવટ છે તેના પર ધણી જ ઓછી સત્તા છે. પણ ચર્ચા, કાયદાઓ વગેરે કરીને તે વહિવટને સત્તા નીચે દાખી શકે છે. પ્રાંતિક ધારાસભાઓ કાયદાઓ ધરે છે. પણ તેમાં કેટલીક બાબતોમાં વડી સરકારની સંમતિ લેવી પડે છે.

મીઠું, અરીસું, જકાત, આયપત વેરો, રેલ્વે, તાર, પોસ્ટનો નફો, દેશી રાજ્યો તરફથી આવતી ખંડણી, ટંકશાળાની આવક અને ધીરેલા નાણાનું વ્યાજ, આ હિંદી સરકારની આવકના આવક અને ખર્ચ. સાધનો છે. તેના હાથમાં જે જે ખાતાઓ છે તેનો નિભાવ આમાંથી થાય છે. પ્રાંતિક સરકારની આવકના સાધનો જમીનનું મહેસુલ, જંગલની પેદાશ, સ્ટેમ્પપેપરો અને નોંધણી છે. તેના હાથના ખાતાઓ આ આવકમાંથી ચાલે છે. આમાંથી દર વર્ષે થોડી રકમ, હિંદી સરકારને મદદરૂપે આપવામાં આવે છે.

પ્રાંતિક સરકારને નાણા, વ્યાજે લેવાની અને કર વધારવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૫૩ મું.

દરેક પ્રાંતના જુદા જુદા ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. તે ભાગને જીલ્લો કે ડિસ્ટ્રીક્ટ કહેવામાં આવે છે. ડિસ્ટ્રીક્ટના તાલુકા વાર વિભાગો છે અને તાલુકાઓના ગામડાઓ વાર વિભાગો સ્થાનિક સરકાર. છે. જીલ્લાના અમલદારને કલેક્ટર કહેવામાં આવે છે, અને તેહસીલ કે તાલુકાના અમલદારને, તેહસીલદાર, મામલતદાર કે મુખલ્યાર નામ આપવામાં આવ્યું છે. ગામડાઓનો વહિવટ પટેલ, તલાટી, કુલકર્ણી કે પાટીલ સંભાળે છે. કેટલાક જીલ્લાઓને એકઠા કરી એક ડીવીઝન બનાવવામાં આવે છે અને તેનો અમલદાર કમીશનર હોય છે. ઉત્તર વિભાગ, દક્ષિણ વિભાગ, મધ્ય વિભાગ અને સિંધને માટે કમીશનરો નીમવામાં આવ્યા છે. કલેક્ટરને મદદ કરવાને એક આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર હોય છે. કલેક્ટરને કેટલીક ફોજદારી સત્તા આપવામાં આવી છે. દરેક અમલદાર પોતાના વહીવટને માટે જવાબદાર હોય છે.

ચીફ કોર્ટ કે હાઇ કોર્ટ સદર અદાલતો કહેવાય છે. તે લોકોને ન્યાય મેળવવા માટે છે. આ કોર્ટની પાસે દીવાની અને ફોજદારી સત્તા હોય છે. તેના હાથ નીચે બીજી દીવાની અને ફોજદારી અદાલતો. અદાલતો હોય છે. દરેક જીલ્લામાં ન્યાયાધીશ,

મુન્સીફ વગેરે હોય છે. અને તેઓ દીવાની દાવાઓ ચૂકવે છે. પહેલા વર્ગના, બીજા વર્ગના અને ત્રીજા વર્ગના એમ ત્રણ મેજસ્ટ્રેટોના ઓફિસો હોય છે. તેઓ ન્યાય આપે છે અને સજાઓ કરે છે. ગામડાઓમાં પટેલો પણ નાની ફરિયાદોનો ન્યાય આપે છે; ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલ માંથી આપી શકે છે. નીચલી કોર્ટના ચૂકાદા પર ઉપલી કોર્ટમાં અપીલ કરી શકાય છે. સેસન કોર્ટમાં વિશ્વાસઘાત ખૂન વગેરેના આરોપીઓને જરૂરીથી ચૂકાદો અપાય છે.

પ્રાંતમાં અથવા જિલ્લાઓમાં સૂક્ષ્મ જળવવાને તથા લોકોનું રક્ષણ કરવાને પોલીસ ખાતું રાખવામાં આવ્યું છે. તે ખાતામાં ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ મુખ્ય હોય છે. તેના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું, જિલ્લાઓમાં પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ અને સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટરો, હેડ કોન્સ્ટેબલ, વીલેજ પોલીસ અને પટેલો નીમાય છે. મુખ્ય અમલદારો ત્રણ દરજ્જાના હોય છે. મધ્યવર્ગ, પ્રાંતિક અને તાબેદાર. મધ્યવર્ગી અમલદારોની નીમણુંક વગેરે હિંદી સરકાર કરે છે. પ્રાંતિક અમલદારોની નીમણુંક વગેરે પ્રાંતની સરકાર કરે છે. અને તાબેદાર અમલદારોની નીમણુંક ઇન્સપેક્ટર જનરલ તથા પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ કરે છે. હાલ એક પબ્લીક સર્વિસ કમીસન તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. જે અમલદારોની લાયકાત વગેરે નક્કી કરે છે.

શહેરોનો વહિવટ, ગામડાનો વહિવટ વગેરે કરવાને એક સંસ્થા રાખવામાં આવે છે. તેના પ્રમુખ તથા સભ્યો લોકો પોતેજ ચુંટે છે, અને તેના લોકોના પ્રતિનિધિઓની બહુમતી હોય સ્થાનિક સ્વરાજ્ય છે. જિલ્લાનો વહિવટ લોકલબોર્ડ ચલાવે છે અને ઘણાં મોટા શહેરો જેવાં કે મુંબાઇનો વહિવટ કોર્પોરેશન કરે છે. ગામડાઓને માટે ગામ પંચાયતો રાખવામાં આવે છે, તેના પર દેખરેખ રાખવા માટે તાલુકા બોર્ડ કે યુનીયન કમીટી રાખવામાં આવે છે. આ સંસ્થાદ્વારા સ્વરાજ્યનો અનુભવ નાના પાયા પર મળી શકે છે. અને ત્યાંથી લાયકાત મેળવી એસેમ્બલી અથવા કાઉન્સિલને માટે સભ્ય બનવાની લાયકાત મળે છે. તે સંસ્થાઓદ્વારા દેશને માટે સ્વરાજ્ય મેળવવાનો અનુભવ લેવામાં આવે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની આવક નીચે પ્રમાણે હોય છે; જમીનના મહેસુલનો અમૂક ભાગ, જમીનનું વેચાણ, નદી કે પુલ ઉતરવા માટેનો વેરો, આયપત, ધરવેરો, પ્રદર્શનો, મેળાઓ, નળ વેરો, વાહનના સાધનોનો વેરો, જળજી વેરો, વગેરે. વગેરે. તેઓ નાણા બાજે પણ લઈ શકે છે. તેને સરકાર તરફથી પણ નાણાંની મદદ મળે છે. તે સંસ્થાની મુખ્ય ફરજો શહેરમાં

આરોગ્ય સાચવવું. સામાન્ય કેળવણી પર દેખરેખ રાખવી, લોકોને પાણી પુર પાડવું, મહોલ્લાઓ સાફ રખાવવા, સડકો બંધાવવી અને શહેરોમાં સંગ્રહસ્થાન, બગીચાઓ પુરતકશાળાઓ વગેરે હોય છે.

લોકોના બચાવને માટે લશ્કર રાખવામાં આવે છે. તેના ત્રણ વિભાગ છે; જમીનપરતું લશ્કર, દરિયાઇ કાફલો લશ્કર ખાતું. અને હવાઇ કાફલો. પહેલા વિભાગનું લશ્કર હંમેશને માટે લડવાને તૈયાર હોય છે. બીજા અને ત્રીજા વિભાગનું લશ્કર તૈયાર થતું જાય છે. સરહદ પર દુશ્મનો સામે રક્ષણ કરવાને મોટું લશ્કર રાખવામાં આવે છે. દેશમાં રક્ષણ કરવાને માટે તથા સૂક્ષ્મ જળવવા માટે કેટલુંક લશ્કર રાખવામાં આવે છે. તેમાં અંગ્રેજો અને હિંદીઓ છે. હિંદીઓનું મુખ્ય લશ્કર શીખ અને ગુરખાઓનું બનેલું છે. અંગ્રેજોના હાથમાં લશ્કરના મુખ્ય ઓફિસરો રાખવામાં આવે છે. થોડા વખત થયાં હિંદીઓને અમલદારી અથવા મુખ્ય ઓફિસરો આપવામાં આવ્યા છે. આ લશ્કરમાં થોડે સ્વારો, પાયદળ, તોપખાતું, ખોદકામ કરવાવાળા, અને સંદેશ લઇ જવાવાળા હોય છે. લશ્કરના દરજ્જા નીચે પ્રમાણે છે; કમાન્ડર, સુબેદાર, જમાદાર, હવાલદાર અને નાયક. ડોક્ટર અને વાહનો પણ લશ્કરની દરેક ટુકડી સાથે હોય છે. કમાન્ડર-ઇન-ચીફ અથવા સેનાધિપતિ લશ્કરમાં સૌથી ઉંચી પદવી બોગવે છે. તેના હાથ નીચે પાંચ સેનાપતિઓ હોય છે. તેઓ ચાર દિશા અને અલ્લદેશનું રક્ષણ કરે છે. હિંદીઓ રાષ્ટ્રીય લશ્કરમાં દાખલ થાય છે. યુનિવર્સિટીઓ તરફથી પણ વિદ્યાર્થીઓને પણ લશ્કરી તાલીમ રાખવામાં આવે છે. દેશી રાજ્યોમાં પણ લશ્કર રાખવામાં આવે છે. દહેરાદુનમાં લશ્કરી તાલીમ આપવા માટે એક સંસ્થા ખોલવામાં આવી છે. પેન્શન પર ગયેલા લશ્કરના માણસોને રીઝર્વ લશ્કર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સરકારની મુખ્ય આવક જમીનની મહેસુલમાંથી થાય છે. હિંદુસ્થાન દેશમાં મહેસુલ પદ્ધતિ જુદી જુદી છે. બંગાળમાં લોર્ડ

કોર્નવોલિસના વખતમાં કાયમ જમીનદારી પદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી તે હજુ સુધી ચાલે છે. ત્યાં જમીનદારો જમીનના મહેસુલ ખાતું. માલીકો ગણાય છે અને સરકારે નક્કી કરેલી રકમ તેઓ આજ સુધી આપે છે. તેમાં સરકાર વધારો કરી શકતી નથી. ત્યાં જમીનદારો ખેડુતો પાસે ખેતી કરાવે છે. સરકારે હાલ કેટલાક ફેરફારો કરી અયોધ્યાના પ્રાંતોમાં તાલુકદારી પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. ત્યાંની મહેસુલ તાલુકદારો મારફતે વસુલ થાય છે. અને દર ત્રીસ વર્ષે મહેસુલની આંકણી કરવામાં આવે છે. ગુજરાત અને બીજા પ્રાંતોમાં રાયતવારી પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે વીસ અથવા ત્રીસ વર્ષે મહેસુલની આંકણી થાય છે. અને તે મહેસુલ ખેડુતો પાસેથી ખારોખાર લેવામાં આવે છે.

બહુ વરસાદ પડવાથી અથવા વરસાદ નહિ પડવાથી દુકાળ પડે છે. તે વખતે ખેતી થઈ શકતી નથી. અને તેથી પાક થતો નથી. આવી વખતે સરકાર મહેસુલ માફ કરે છે. દુકાળ નિવારણ. સખત દુકાળ પડ્યો હોય તો ખેડુતોને તગાવી આપવામાં આવે છે. કેટલીકવાર દુકાળને લીધે બૂખે મરતા લોકોને જાહેર કામે ખોલી કામે લગાડવામાં આવે છે અને તેમના ઉદરપોષણ માટે અનાજ આપવામાં આવે છે. દોરોને માટે ઘાસ સંગ્રહી રાખવામાં આવે છે. તેમજ લોકો ખાનગી મદદ આપી દુકાળનું નિવારણ કરે છે.

છોકરા છોકરીઓને કેળવણી આપવા માટે ગામડામાં તથા શહેરોમાં નિશાળો ખોલવામાં આવેલી છે. ત્યાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. રકુલ ઉપરાંત કોલેજો પણ વિદ્યાધન. ખોલવામાં આવેલી છે. તેમાં જુદી જુદી જાતનું શિક્ષણ મળે છે. ડૉક્ટરી, એન્જિનિયરીંગ, ટેકનીકલ, સાયન્સ, ખેતીવાડી, વેપાર બાબત વગેરેનું શિક્ષણ કોલેજોમાં અપાય

છે. ઇંગ્લાંડ જઈને પણ મોટી ડીઝીઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. શિક્ષકોને કેળવવાને માટે પણ કોલેજ રાખવામાં આવી છે. શાળાની તપાસ રાખવા માટે ઇન્સપેક્ટરો, સરકાર તરફથી નીમવામાં આવે છે. કેળવણીનું આખું ખાતું ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન ચલાવે છે. યુનીવર્સિટીઓ મોટી પરિક્ષાઓ લે છે અને ડીઝીઓ આપે છે.

હિંદુસ્થાનમાં દેશી રાજ્યો ધણાં છે. ગુજરાતમાં સૌથી મોટું ગાયકવાડનું દેશી રાજ્ય છે. કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં ધણાં નાના મોટા દેશી રાજ્યો આવેલા છે. કેટલાક દેશી રાજ્યોએ એકઠા થઈ 'નરેન્દ્ર મંડળ' નામની સંસ્થા ખોલી છે. મોટા દેશી રાજ્યો વાયસરોય સાથે આરોપ્યાર પત્રવ્યવહાર કરી શકે છે દેશી રાજ્યમાં દેશી રાજ્યો. ખંડ થાય ત્યારે સરકાર વચ્ચે પડે છે. રાજના મરણ પછી કોઈ સગીર બાળક ગાદીએ આવે તો તે રાજ્યનો વહિવટ સરકાર માથે લે છે. સાધારણ બાળકમાં સરકાર વચ્ચે પડતી નથી. મોટા રાજ્યોમાં બ્રિટિશ રેસીડન્ટ રહે છે. કેટલાક નાના રાજ્યો એકત્ર કરી તેમના પર દેખરેખ રાખવા માટે એજન્ટ-ડુ-ધી ગવર્નર નીમવામાં આવેલો હોય છે.

ઉપસંહાર માટે પ્રશ્નો:—૧. હિંદનો મુખ્ય અમત્ર કોના હાથમાં છે? ૨. ધારાસભાના કેટલા વિભાગ છે અને તે કયા કયા? તે દરેક સભાનું કામકાજ કેવી રીતે ચાલે છે? ૩. પ્રાંતિક સરકાર એટલે શું? હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારમાં શો ફેર છે? ૪. રીઝર્વ અને ટ્રાન્સફરડ સપ્લેક્ટસનો અર્થ સમજાવો. કયા કયા ખાતાનો તેમાં સમાવેશ થાય છે? ૫. ડાયરક્ટી એટલે શું? ૬. અદાલતો, પોલીસ, જલ, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને લશ્કરખાતાં પર ટુંક નોંધ કરો. ૭. મહેસુલ ખાતું, દુકાળ નિવારણ ફંડ અને નરેન્દ્ર મંડળ વિશે શું જાણો છો?

સમાપ્ત

અગત્યની તવારીખો.

ઈ. સ.

- ૧૪૯૨ કોલંબસે અમેરીકા શોધ્યું.
૧૪૯૯ વાસ્કોડીગામાનું હિંદમાં આવવું.
૧૬૦૦ અંગ્રેજ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સ્થાપના.
૧૬૧૫ સર ટોમસ રો નું હિંદમાં આવવું.
૧૬૨૭ શિવાજીનો જન્મ.
૧૬૩૯ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ મદ્રાસ મેળવ્યું.
૧૬૬૮ ચાર્લ્સ રાજ્યએ મુંબઈ ખેટ કંપનીને આપ્યો.
૧૬૭૪ શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક.
૧૬૮૦ શિવાજીનું મૃત્યુ.
૧૬૯૦ કલકત્તામાં અંગ્રેજે કોહી નાંખી.
૧૭૦૦ રાજરામનું મૃત્યુ.
૧૭૦૨ હૈદરનો જન્મ.
૧૭૨૦ બાલાજી વિશ્વનાથનું મૃત્યુ.
૧૭૩૯ નાદીરશાહની સ્વારી.
૧૭૪૦ બાજીરાવનું મૃત્યુ,
૧૭૫૨ આર્કટનો ધેરો
૧૭૫૬ કલકત્તાનું કારાગૃહ.

ઈ. સ.

- ૧૭૫૭ પ્લાસીનું યુદ્ધ.
૧૭૬૦ હૈદરનું ગાદીએ બેસવું.
૧૭૬૧ પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ.
૧૭૬૪ બક્સરનું યુદ્ધ.
૧૭૭૩ રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ.
૧૭૭૪ કલાઈવનું મરણ.
૧૭૮૨ સાલબાઈના કોલકરાર.
૧૭૮૪ મેંગલોરની સંધિ; પિટ્ટનું ખીલ.
૧૮૦૨ શ્રીરંગપટ્ટમની સંધિ.
૧૭૯૦ બંગાળામાં કાયમી જમા-બંધી.
૧૭૯૫ કુર્દલાનું યુદ્ધ.
૧૮૦૨ વસઈના કરાર.
૧૮૦૩ દેવગામના કરાર.
૧૮૦૬ વેલોરનો બળવો.
૧૮૧૮ પિંઢારાઓને તાબે કર્યા.
૧૮૨૬ યાંદાણુના કરાર.
૧૮૨૯ સતીનો રીવાજ બંધ.
૧૮૩૩ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને નવો પટો મળ્યો.
૧૮૩૫ મેકોલેએ અંગ્રેજી કેળવણી હિંદમાં દાખલ કરી.

ઇ. સ.

૧૮૩૫ છાપખાનાની છૂટ.

૧૮૪૯ પંજાબ ખાલસા થયું.

૧૮૫૩ નાગપુર „ „

૧૮૫૩ હિંદમાં રેલવેની શરૂઆત.

૧૮૫૬ અયોધ્યા પ્રાંત ખાલસા.

૧૮૫૭ સીપાઈનો બળવો.

૧૮૫૮ વિક્ટોરીયા રાણીનો હંદેરો.

૧૮૭૭ મહારાણીનો સુવર્ણમહોત્સવ.

૧૮૯૭ હીરક મહોત્સવ.

૧૯૦૦ છાપનીઓ દુકાળ.

૧૯૦૦ મહારાણીનું અવસાન.

૧૯૦૩ દિલ્હીમાં દરબાર.

૧૯૦૯ મોર્લીમિન્ટો સુધારા.

ઇ. સ.

૧૯૧૦ રાજા એડવર્ડનું અવસાન.

૧૯૧૧ દિલ્હીદરબાર. જ્યોર્જ ગાદીએ
બેઠા.

૧૯૧૪ મહાવિપ્લવ (યુરોપમાં)

૧૯૧૯ રોલેટ એક્ટ

„ મોટેગ્યુ એમ્સફર્ડ સુધારા.

૧૯૨૧ નરેન્દ્રમંડળની સ્થાપના.

૧૯૨૮-૨૯ સાધન કમીશન-
(હિંદમાં)

૧૯૩૦ ગાળમેળ પરિષદ (પહેલી).

૧૯૩૧ લોર્ડ ઇર્વિન ઇંગ્લાંડ ગયા.

„ લોર્ડ વિલિંગ્ડન આવ્યા.

સ્કોલરશિપ, વર્નાક્યુલર ફાઇનલ તથા મેટ્રીકની

પરીક્ષાના સવાલો.

૧. શિવાજીની રાજ્યપદ્ધતિ હાલની પદ્ધતિને કેટલે અંશે મળતી આવે છે અને તેથી મરાઠી રાજ્યને શું લાભ થયા તે લખો. ૨. નીચેની બાબતોની યોજના કેવી રીતે કરી હતી તે જણાવો:- (૧) ચોથ (૨) દ્વિરાજક પદ્ધતિ (૩) બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ (૪) સહાયકારી લશ્કરી યોજના (૫) કાયમી જમાખંદી. ૩. પ્રાંતિક રાજ્યવ્યવસ્થાનું બ'ધારણુ સમજાવો અને "રીઝર્વડ સબ્જેક્ટસ" ને "ટ્રાન્સફર્ડ સબ્જેક્ટસ" એટલે શું તે દાખલા આપી સમજાવો. ૪. નીચેના વિશે હુંકમાં લખો:- ખાલસા પદ્ધતિ, સ્થાયી જમાખંદી, રાણીનો હંદેરો, ચંદ્રચુપ્ત મૈથ્ય, ટોડરમલ. ૫. મરાઠા રાજ્યનો પાયો નાંખનાર કોણ હતો ? તેણે કેવી રીતે મરાઠા રાજ્યની સ્થાપના કરી અને તેને ટકાવી રાખવા રાજકીય અને લશ્કરી ગોઠવણુ શી શી કરી હતી તે લખો. ૬. બંગાલામાં અંગ્રેજોની સર્વોપરિ સત્તા શી રીતે સ્થપાઈ તે વર્ણવો. ૭. બીજા બાજીરાવને કયા સંજોગોમાં વસાઈના કોલકરાર કરવા પડ્યા અને તેની અમર મરાઠા રાજ્ય ઉપર શી થઈ તે લખો. ૮. નીચેના બનાવો આપેલા રાજ્યકર્તાઓના સમયમાં બનેલા છે. કયો બનાવ કોના વખતમાં થયો છે તે બતાવો:- ટીપુનું મરણ, પ્લાસીનું યુદ્ધ, પિંડારનો નાશ, પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ, સહાયકારી પદ્ધતિ, પંજાબનું અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડાણ; સિરાજુદ્દૌલા, મહમદશાહ, માર્કિવસ ઓફ વેલેસ્લી, હેસ્ટિંગ્સ, લોર્ડ ક્લિવલેન્ડ, લોર્ડ કૉનવૉલ્લિસ, બાલાજી બાજીરાવ. ૯. મરાઠા રાજ્યના ઉદય અને પડતીના કારણો આપો. ૧૦. નીચેના પૈકી કોષ પણ પાંચ વિશે હુંકા હકીકત લખો:- બીજો મહેસુર વિગ્રહ, આર્થર વેલેસ્લી, મહારાણી વિક્ટોરીઆનો હંદેરો, પ્લાસીનું યુદ્ધ અને પ્રાંતિક ધારાસભા. ૧૧. લોર્ડ ક્લિવલેન્ડની કારકીર્દિનું વર્ણન કરો અને તેના વખતમાં

હિંદુસ્થાનમાં ખ્રિષ્ટિય મુલકનો વિસ્તાર નકશો દોરી દર્શાવો. ૧૨. મુંબાઈ ઇલાકો જુદે જુદે વખતે કયા કયા મુલકો ખ્રિષ્ટિય રાજ્યમાં જોડાયાથી બન્યો તેનું દિગ્દર્શન કરો. ૧૩. નીચેના પૈકી કોઈ પણ પાંચ વિશે ટુંક હકીકત લખો:—અહલ્યાબાઈ, ટીપુ, મીરકાસીમ, બંગાળની દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ, પ્રગ્નસંધ, પહેલો મરાઠા વિગ્રહ, નાનક. ૧૪. “નાના ફૂડનવીસ સાથે મરાઠી રાજ્યનું ડહાપણ ગયું” આ કથન કેટલે અંશે સત્ય છે તે સિદ્ધ કરો. ૧૫. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ, લોર્ડ દલહાઉસી અને લોર્ડ વેલેસ્લી એમાંથી તમે કોને વધારે સમર્થ ગણો છો અને શા માટે? તેની કારકીર્દિનું વર્ણન કરો. ૧૬. અકબરની રાજ્યનીતિનું વર્ણન કરો. ખ્રિષ્ટિય રાજ્યનીતિમાં તે જ્યાં જોવામાં આવતી હોય તે બતાવો. ૧૭. ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીને જુદી જુદી વખતે જે સનંદો મળ્યા તે જણાવો. તેમાં દર વખતે શા શા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા હતા? ૧૮. સંભાળના મરણથી (૧૬૮૯) તે બાલાળ વિશ્વનાથના મરણ સુધી (૧૭૨૦) મરાઠાઓના ઇતિહાસનું વર્ણન કરો. ૧૯. રાધોબા (રઘુનાથરાવ) સાથે માધવરાવ હાલો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો? તે વિશે તમે શું જાણો છો? રાધોબાએ પેશ્વાઈ મેળવવાને અંગ્રેજની મદદ લીધી તે સંજોગોનું વર્ણન કરો. ૨૦. દુષ્કેએ પોતાના દેશને માટે અહીં શી સેવા બજાવી? હિંદુસ્થાનમાં રાજ્યસ્થાપનામાં ફ્રેંચ કેમ નિષ્ફળ નિવળ્યા તે જણાવો. હાલ અહીં ફ્રેંચ સંસ્થાનો કયા કયા છે? ૨૧. સહાયકારક યોજના એટલે શું તે સમજાવો. લોર્ડ વેલેસ્લીએ કયા કયા સંસ્થાનો અંગ્રેજ રાજ્યમાં ઉમેર્યા હતા? નકશો દોરીને સંસ્થાઓ દર્શાવો. ૨૨. લોર્ડ હાઈડરના રાજ્યકારભારના મુખ્ય મુખ્ય બનાવો કયા કયા હતા? ૨૩. હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલના કાર્યવાહક મંડળના બંધારણ વિશે શું જાણો છો? તેનું કામકાજ કેવી રીતે ચાલે છે તે કહો. ૨૪. મ્યુની-સીપાલીટીની મુખ્ય ફરજો કયા કયા છે? તેની મુખ્ય આવક કયા રીતે આવે છે તે જણાવો. ૨૫. નીચેના કોઈ ત્રણપર ટુંક નોંધ કરો:—બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ; ૧૮૩૩નો ચાર્ટર; ડોક્ટ્રીન ઓફ લેપ્સ; મોર્લીમિન્ટો.

સુધારા; ઇડીઅન ડીફેન્સ ફોર્સ. ૨૬. મુંબઈ ઇલાકાની સીવીલ અને ક્રીમીનલ કોર્ટ વિશે જે જાણતા હો તે લખો. ૨૭. મુંબઈ ઇલાકા કેવી રીતે બન્યો તે હુંકમાં જણાવો. એક નકશો દોરી તેમાં તે બધું બતાવો. ૨૮. શીવાજીની લશ્કરી અને રાજકીય વ્યવસ્થા વિશે હુંક નોંધ કરો. ૨૯. માધવરાવ ૧લાની કારકીર્દિનું વર્ણન કરો. તમે તેને મોટામાં મોટો પેશ્વા ગણો છો ? કારણ આપી સમજાવો. ૩૦. લોર્ડ મિન્ટોના રાજ્યકારભારના મુખ્ય બનાવો કયા કયા હતા ? (૧૯૦૫-૧૦) ૩૧. નીચેના ત્રણ વિશે જે કાંઈ જાણતા હો તે લખો:-સર ટોમસ મન્રો; રાજા રામમોહનરાય; ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે; નૌન-ઈન્ટરવેન્શન પોલીસી (દેશી રાજ્યો વચ્ચે નહિ પડવાની રાજ્યનીતિ); બંગલંગ; હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા. ૩૨. દૌલતરાવ સીંધીઆ અને જસવંતરાવ હોલ્કર વચ્ચે દ્વેષની લાગણીનું વર્ણન કરો અને મરાઠાઓ પર તેની શી અસર થઈ તે જણાવો. ૩૩. મીર કાસીમને જે સંજોગોમાં બંગાળનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો તેનું વર્ણન કરો. પાછળથી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ તૈનકેમ ગાદીએથી ઉઠાડી મુક્યો ? ૩૪. શીખ લોકો હિંદુસ્થાનમાં કેવી રીતે બળવાન થયા ? તેમાં રણજીતસિંહે શું મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો તે કહો. ૩૫. લોર્ડ રીપનના રાજ્યકારભારના જાણીતા મુખ્ય બનાવો કયા કયા હતા ? ૩૬. મુંબઈ સરકાર અને હિંદી સરકારની મુખ્ય આવકો શામાંથી છે તે કહો. ૩૭. ઈ.સ. ૧૯૧૯ના કાયદાથી પ્રાંતિક અને મધ્ય સરકારની ધારાસભામાં કયા કયા ફેરફારો થયા છે તે જણાવો. ૩૮. નીચેના કોઈ પણ ત્રણ ઉપર હુંક નોંધ લખો:-ચોથ અને સર-દેશમુખી. નાના ફૂડનવીસ; મેકૉલે; રાણીનો ઢંઢેરો (૧૮૫૮). ૩૯. જે સંજોગોમાં મરાઠા રાજ્યનો વિસ્તાર થવા પામ્યો તે સંજોગોનું વર્ણન કરો અને તેની પડતીના કારણો આપો. ૪૦. બાજીરાવ ૧લાના વખતમાં મરાઠા વંશની ચઢતી વિશે જે જાણતા હો તે લખો. ૪૧. સીવીલ અને ક્રીમીનલ કોર્ટ વિશે જે જાણતા હો તે લખો અને ત્યાં ન્યાયની પદ્ધતિ શી છે તે જણાવો. ૪૨. સ્થાનિક સ્વરાજ એટલે શું ? મ્યુની-

સીપાલીટીની મુખ્ય ફરજો અને આવક કયી કયી છે તે કહેા. ૪૩. વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પર ઇંગ્લાંડમાં શા માટે કેસ ચાલ્યો તે કહેા, તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે જણાવો. ૪૪. લોડ રીપને હિંદુસ્થાનના લોકોનો પ્રેમ અને માન કેવી રીતે મેળવ્યા તે જણાવો. ૪૫. આલાહ બાહરાવના રાજ્યકારભારની ટુંક નોંધ કરો. ૪૬. મહાદેવ સીંધીઆ અને નાના ફૂડનવીસ વચ્ચે દ્વેષભાવનાની ટુંક નોંધ કરો અને તેનાથી મરાઠાના ઇતિહાસમાં શી અસર થઈ તે કહેા. ૪૭. લડવૈયા અને રાજ્યકર્તા તરીકે કલાઈવર્નું ટુંક વર્ણન કરો અને કારણો આપી તમારો અભિપ્રાય દર્શાવો. ૪૮. દરગઢકીની સુધારા અને સંસ્થાના જોડાણ વિશે શું જાણો છો? ૪૯. અંગ્રેજ સરકાર અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે હાલ કેવો સંબંધ છે તે જણાવો. ૫૦. ઇ. સ. ૧૮૧૮ના કાયદાથી પ્રાંતિક અને મધ્ય સરકારની ધારાસભામાં શા શા ફેરફાર થયા? ૫૧. શીવાજીના મરણ વખતે મરાઠા રાજ્યનો વિસ્તાર કેટલો હતો? શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે શું જાણો છો? ૫૨. ઇ. સ. ૧૭૬૧ની પાણીપતની લડાઈ થઈ ત્યાંસુધી મરાઠા લોકોના ઇતિહાસનું વર્ણન કરો અને મરાઠાઓની હાર કેવી રીતે થઈ તે કારણો આપી જણાવો. ૫૩. ઇ. સ. ૧૭૬૭ સુધી ખંજાણામાં અંગ્રેજ સત્તા કેવી રીતે વધવા પામી તે જણાવો. ૫૪. અંગ્રેજ સરકારને સીંધ અને પંજાબ કેવી રીતે મળ્યા તે જણાવો. ૫૫. નવા સુધારા પછી પ્રાંતિક સરકાર કેવી રીતે રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવે છે તે વર્ણવો. ૫૬. લોકલ સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ એટલે શું તે સમજાવો અને મ્યુનીસીપાલીટી અને લોકલબોર્ડની શી ફરજો છે અને શી સત્તા છે તે કહેા. ૫૭. અફઘાનિસ્તાન સાથે અંગ્રેજ રાજ્યનો આજનો તથા આગળનો સંબંધ કેવો છે તે જણાવો. ૫૮. લોડ વિલિયમ બેન્ટિન્કે હિંદુસ્થાનના લોકોના સુખને માટે શું શું કર્યું તે કહેા. ૫૯. નીચેની બાબતો પર ટુંક નોંધ કરો:-કાયદો; દિરાજક પદ્ધતિ; કાયમી જમાખંદી; સલાયકારક યોજના; પિંદારાઓ; હગ લોકો. રીઝર્વડ અને ટ્રાન્સફર્ડ સપ્લેક્ટ; ઇલ્યર્ટ બીલ; અસહકાર; નરેન્દ્રમંડળ; ગોળમેજી પરિપદ.

૬૦. (ઈ. સ. ૧૯૩૧ની મેટ્રીકની પરીક્ષાના સવાલો). સમુદ્રચુપ્તને શા માટે હિંદુસ્થાનનો નેપોલીઅન કહેવામાં આવે છે અને ગુપ્તયુગને શા માટે હિંદનો સુવર્ણયુગ કહેવામાં આવે છે ? ૬૧. હર્ષવર્ધન અને અશોકના શિલાલેખ અને કનિષ્ક વિશે શું જાણો છો ? ૬૨. બાબરનું ચારિત્ર વર્ણવો અને બીજા પાણીપતના યુદ્ધનું પરિણામ આપો. ૬૩. શેરશાહના સમયના મુખ્ય બનાવો આપો અને અકબરની સાથે તેની સરખામણી કરો. ૬૪. શિવાજીને લશ્કરી નેતા અને રાજ્યકર્તા તરીકે વર્ણવો. ૬૫. બીજા મરાઠા વિગ્રહના કારણો દર્શાવો, શીખ સત્તાની પડતીના કારણો આપો અને મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીના કારણો જણાવો. ૬૬. નીચેમાંથી ત્રણ પર ટુંક નોંધ કરો:-લેપ્સની રાજ્યનીતિ; સહાયકારક યોજના; પીટ ઈંડીઆ બીલનું પરિણામ; બ્રહ્મદેશની જીત; લોર્ડ રીપનના સુધારા. ૬૭ ગવર્નર જનરલની સામાન્ય અને અસામાન્ય સત્તાનું વર્ણન કરો અને દિલ્હીની ધારાસભાના મુખ્ય કામદાજનો હેવાલ આપો. ૬૮. મધ્ય અને પ્રાંતિક સરકારની આવકના મુખ્ય સાધનો આપો.

Books published by the same author

1 English Conversation Part I	Rs. 0
2 English Conversation Part I to III	Rs. 0
3 General English made easy (With M. E. Papers and Solutions.)	Rs. 0-0-0.
4 Ancient History of India	Rs. 0-6-0.
5 અનુભવ મંડળો દ્વારા ઇતિહાસ જ્ઞાન. ૧.	Rs. 0-6-0.

Can be had of:—

Messrs Karsandas Narandas & Sons.
Book-sellers & Publishers.

Nanavati-SURAT.

Messrs N. D. Mehta & Co.
Book-sellers.

Kalbadevi Road-BOMBAY.

